

Nr 3–4 2020

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 3–4 2020 Årg. 41

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Susanne Haugen

Biträdande redaktör: Robert Eckeryd

Redaktionskommitté: Carina Strömberg (ordf.), Anna-Lill Drugge, Ulf Lundström, Jan Samuelsson och Mats Rolén.

Manuskript till *Oknytt*, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda sänds till adressen: Susanne Haugen, Laxögern 62, 907 88 TÄFTEÅ eller susanne.haugen@umu.se

Adressändringar och bokbeställningar sänds till:
Carina Strömberg, Frösövägen 55, 832 44 FRÖSÖN eller
carina.stromberg@vilhelmina.ac

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften 200 kronor till sällskapets Plusgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 2 000 kronor. Medlemmarna erhåller bl.a. tidskriften *Oknytt* som utkommer två gånger per år.

Omslagsbilden: Avritning från 1640-talet av Peter Djäkens sigill. Sannolikt visade originalsigillet en böjd arm i en sköld. Det var ett vapen som fördes av flera stormän från Medelpad och Ångermanland. Källa: RA, Codices B, vol. 16, Lars Eriksson Sparres kopiebook 1635–1643, fol. 249r.

Tryckt av Original Tryckeri, Umeå 2020.

ISSN 0349-1706

Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2020.

Innehåll

ÅKE BERGGREN Peter Djäken träder fram ur medeltidens dunkel	1
ULF LUNDSTRÖM <i>Skorv, kreveta och krävlik</i> Några västerbottniska benämningar på ishavsgråsuggan	11
JONNY HJELM & MADELEN JOHANSSON Från <i>Lappland</i> till <i>Sápmi</i> – benämningen av samernas historiska bosättningsområde	24
ANDERS JOHANSSON Folke Isaksson Om författaren och litteraturkritikern och dennes arkiv vid Umeå universitetsbibliotek	57
ANN SIGFRIDSSON & HANS K:SON BLOMQUIST Västerbottens läns första uppfostringsanstalt för sinnesslöa barn	61
LARS RUMAR Lappskolläraren från Vilhelmina Folkskolläraren Petrus Petterssons berättelse kommenterad av sonsonen Lars Rumar	93
MINNESORD	111
RECENSIONER	118
MEDARBETARE I DETTA NUMMER	139

ÅKE BERGGREN

Peter Djäken träder fram ur medeltidens dunkel

Peter Djäken är ett namn som förekommer i fem bevarade dokument upprättade i nuvarande Norrland under åren 1374 till 1409. Samtliga avser äganderätten till egendomar av jord eller fiske. Denna redogörelse avser att sätta in dessa dokument i ett större sammanhang och försöka tydliggöra bilden av personen bakom namnet.

På påskaftonen 1408 fick Piteå kyrka en donation av en man vid namn Peter Djäken och hans hustru Gunhild Guttormsdotter. Donationen utgjordes av en åttondel av "Öya hemman" och hade tidigare tillhört kyrkan. Denna åttondel donerades nu åter till Piteå kyrka som prästbord, alltså till församlingsprästens försörjning. Donationsbrevet är inte bevarat i original och innehållet är endast känt genom en senare avskrift, troligen från slutet av 1500-talet.¹ Originallet var då så skadat att vissa delar var helt oläsliga och andra svårtydda. Det har därför varit svårt att avgöra hur kyrkan tidigare hade blivit av med egendomen och på vilket sätt do-

¹ Landsarkivet i Härnösand (HLA), Piteå landsförsamlings kyrkoarkiv, OII:1 (1631–1767).

natorerna sedan blivit ägare. En tidigare tolkning är att kyrkan "bortsålt" den, vilket kan ifrågasättas eftersom kyrklig egendom inte kunde avyttras annat än i speciella situationer. Texten bör hellre tolkas "bortsatt", alltså bortsatt eller pantsatt. Möjligen finns ett samband med en tillbakagång av Piteå socken under digerdöden i mitten av 1300-talet. Kyrkan kan då ha pantsatt en del av sina ägor och sedan inte förmått återlösa dem. Egendomen hade senare kommit i händerna på Peter Djäkens barn, vilka avlidit utan bröstarvingar, och därefter tillfallit donatorerna som bakarv. Rimligen utgjorde donationen landområden som hade avsatts för Piteå kyrka i samband med kolonisationen under 1320-talet, när dessa trakter lades under den katolska kyrkan och den svenska centralmakten.

Genom en djärv tolkning av ett par ord i avskriften har i tidigare forskning hävdats att barnen varit Peter Djäkens från ett tidigare gifte, barn som han hade med sin "förrerumo". Detta har i sin tur givit upphov till spekulationer om denna första hustrus härkomst och eventuella släktband med Nils Abjörnsson Sparre, en av de drivande krafterna bakom kolonisationen, speciellt i Pitebygden. Avsnittet i texten bör snarare tolkas som en hänvisning till Peter Djäkens, tidigare i donationsbrevet nämnda, hustru Gunhild. Att det var deras gemensamma barn styrks även av att hon inte hade någon arvsrätt efter hans eventuella tidigare barn.²

Vad slutligen gäller donationens omfattning har flera tolkningsförslag förts fram, allt ifrån att den avsåg endast en åttondel av ett enskilt hemman till så mycket som en åttondel

² Åke Berggren, "Peter Djäkens donation till Piteå kyrka 1408" i *Piteå museum årsbok 2009*, Piteå 2009, s. 44–46.

av hela socknen. På baksidan av avskriften finns en kommentar, sannolikt gjord i mitten av 1600-talet. Enligt denna avsåg donationen en tillökning av prästbordet med en åttondel till en fjärdedel. Med detta ska förstås en fjärdedel av Öjebyn, den by där sockenkyrkan ligger. Prästbordet har nämligen under 1600- och 1700-talen i kraft av sitt innehav av jord i Öjebyn hävdat rätt till en fjärdedel av byns skog, mulbete och fiskevatten. Med ledning av landhöjningen och kännedom om hur stora områden som var uppodlade vid byns första kartläggning på 1640-talet, är det inte orimligt att det under 1320-talet endast fanns ett fåtal hemman i Öjebyn. Eftersom byn då var omgiven av vatten bör "Öya hemman" tolkas som Öns eller Öje(byns) samtliga hemman.³

Pitebygdens första centralplats, såväl för handel som i kyrkligt avseende, låg i Kyrkbyn längre upp efter Piteälven. När denna by omnämns i Gustav Vasas jordebok 1543 framgår att den utgjordes av ett enda hemman.⁴ Av en tvist avhandlad i Stockholms stads tänkeböcker den 25 september året därpå framgår att detta hemman under "monghundrade år" hade legat till hälften under prästbordet och till hälften under kyrkan.⁵ Detta ägarförhållande kan tala för att även hälften av marken i Kyrkbyn ingick i donationen, även om denna inte omnämns särskilt. Det är också rimligt att Piteå

³ Berggren 2009 s. 53–58.

⁴ Nordlander, Johan, "1543 jordha boocken wthaaft Westhrabotnen", Uppsala 1905, i Johan Nordlander, *Norrländska samlingar Första serien 1–6* (faksimiltryck av original utgivet 1892–1905), Umeå 1990.

⁵ *Stockholms stadsböcker från äldre tid. Stockholms stads tänkeböcker 1544–1548*, utgivna av Johan Axel Almquist & Hans Hildebrand, Stockholm 1936.

kyrka på 1320-talet tilldelades mark även i Kyrkbyn. Donationen år 1408 har tidigare tolkats som starten på en förflyttning av Pitebygdens kyrkliga centrum från Kyrkbyn till Öjebyn. Stenkyrkan i Öjebyn uppfördes dock betydligt senare, omkring sekelskiftet 1500. Donationen kanske därför inte fick några omedelbara konsekvenser.

För alla de som hör eller ser detta brev, ska det vara veterligt, att jag Peter Djäken och min hustru Gunhild Guttormsdotter vidkänns, med detta vårt öppna brev, att vi har givit till Piteå kyrka ett bol [boställe], som präst efter präst kan bo på. Det är en åttandedel av allt det som ligger under Öya hemman [Öns hemman el. Öje hemman], åker och äng, fiskevatten och skog, inget undantaget, för deras själar som förut ägde det, och tillföll oss och [våra] arvingar efter våra barn, som vi hade med vår fören[ämnda] Gun[hild]. Gud har alla deras själar.

Detta är veterligt för alla som bor i Piteå socken, att det har tillfallit oss så som nämnts [ovan]. Därför, eftersom Piteå kyrka förut hade det nämnda godset, och det blev pantsatt ifrån henne [dvs. kyrkan], och eftersom hon gav förenämnda Peter och Gunhild [oläsligt avsnitt], och vi inte kan använda nämnda gods bättre än att ge det åt kyrkan för de bådas själar som tidigare ägde det, avhänder vi oss det, från oss och våra arvingar, till den heliga kyrkan till att äga för evigt. Till bekräftelse och vittnesbörd fäster jag, nämnde Peter, mitt sigill vid detta brev, utgivet efter vår herres födelse på det året [ett tusen] fyrahundra och åttonde på påskafon.

Bild 1. Avskrift av donationsbrevet från 1408. En avskrift med kommentarer har tidigare publicerats av författaren 2009. Sedan dess har professor Lars-Olof Delsing, Institutionen för nordiska språk vid Lunds universitet, granskat avskriften och lämnat värdefulla synpunkter på innehållet. Denna översättning till modern svenska är gjord av Delsing tillsammans med författaren.

Peter Djäken är även känd från ett dokument upprättat 1409. Han titulerade sig då häradshövding och dömde om en ö som av ålder hade tillhört prästbordet i Luleå. Det är på denna ö, sedan länge en halvö, som Luleå stad är byggd. Egendomen i Luleå socken bör ha tilldelats Luleå kyrka i samband med kolonisationen under 1320-talet.⁶

Det finns även ett tredje dokument av Peter Djäken, vilket sannolikt också har samband med kolonisationen. Drygt tjugo år tidigare, år 1386, hade Peter Djäken i egenskap av underlagman upprättat ett dombrev som styrkte att en fru Katarina Magnusdotter var ägare till en laxfors i Torneå socken.⁷ Dombrevet tyder på att det var något speciellt med detta fiske. De bönder som ägde hemman längs älven behövde inte något dokument för att bevisa sin äganderätt till fiske. Nästan hundra år senare antecknades i Stockholms stads tänkeböcker att en man i Luleå socken hade köpt ett laxfiske i Torne älv av en borgarhustru i Stockholm. Detta fiske hade han givit till sin hustru och sina barn. Några år senare överlät hustrun fisket till sina söner. Under 1520- eller 1530-talet upprättades en förteckning över vilka som då innehade laxfisket i de större älvarna i Västerbotten och Österbotten. Av denna framgår att laxfisket i Torne älv ägdes av bönderna, förutom ett fiske i Korpikylä som ägdes av andra. Enligt ett fiskeregister från 1559 fick ägarna av detta fiske betala högre skatt än bönderna gjorde för sina laxfisken. Det

⁶ Åke Berggren, "Peter Djäken, Norra Bottens förste häradshövding" i *Thule, Kungl. Skytteanska Samfundets Årsbok* 2011, s. 53. Originalen av dombrevet finns i HLA, Nederluleå kyrkoarkiv, OIIa:1a 1 (1409–1502).

⁷ Riksarkivet (RA), *Genealogica*, vol. 79, fol. 34v. (Tryckt i Reinhold Hausen (utg.), *Finlands medeltidsurkunder -1400*, nr 947, Helsingfors 1910).

finns alltså flera uppgifter som talar för att utomstående under lång tid ägt laxfiske i Torne älv. Sannolikt är det samma fiske som avses, beläget i Korpikylä, även om det inte kan bevisas.

Bild 2. Matkakoski i Torne älv vid Korpikylä. Sannolikt lade utomstående under sig det rika laxfisket här i samband med kolonisationen under 1320-talet. Foto Åke Berggren 2016.

Tidigare har det varit okänt vem Katarina Magnusdotter var, men 2006 kunde Hans Gillingstam visa att Katarinas mor var halvsystem till Nils Abjörnsson Sparre. Nils Abjörnsson fick Pite älvdal i förläning och kunde därigenom lägga under sig det rika laxfisket vid Fällforsen i Pite älv. Ärkebiskopen och några stormän från mellersta Norrland, bland andra Nils Farthiegnsson, kunde genom en annan förläning lägga under sig laxfisket vid Edeforsen i Lule älv. Kolonisationsföretaget skulle omfatta hela området mellan Skellefte och Ule älvar, men dokumenten som rör upplåtelse i Pite och Lule älvda-

lar är de enda som bevarats. Med de uppgifter som nu framkommit om laxfisket vid Korpikylä i Torne älv och dess tidiga ägares släktförhållanden, är det troligt att även en del av denna älvdal blev föremål för utomståendes exploatering i samband med kolonisationen. En svensk närvaro i området vid denna tid är väl känd. I Hietaniemi, inte långt från Korpikylä, fanns en handelsplats med kontakter till Östersjöområdet.⁸

Det är uppenbart att Peter Djäken var en betydande person som hade nära kontakter med den tidens makthavare. Ytterligare två dokument ger viktiga ledtrådar till hans härkomst. Den 28 oktober 1374 befann sig Peter Djäken i Hamrånge i Gästrikland. Under sommaren 1374 hade ärkebiskopen med ett sällskap rest norrut för att fastställa gränsen mellan ärkestiftet och Åbo stift, och återvände under hösten söderut. Den 17 oktober var de i Norrala, endast några mil norr om Hamrånge. Troligen slog Peter Djäken följe med dem under återfärden eftersom deras närvaro i dessa trakter sammanfaller i tid. I Hamrånge upprättade fogden Lars Björnsson ett dokument om att en egendom i Umeå socken hade upplåtits till Peter Djäken. Med detta återvände han norrut igen, till kungsgården Kutuby (troligen Bjärträ) i Ångermanland. Där fick han ytterligare ett intyg på egendomen, som nu angavs till Öndebyn i Bygdeå socken.⁹ Dokumenten är bevarade i form av avskrifter från 1640-talet.¹⁰ Under det senare

⁸ Berggren 2011 s. 48–50.

⁹ Berggren 2011 s. 53–58. Nils Ahnlund, "Rannsakningen om stiftsgränsen i Norrabotten 1374" i *Historisk tidskrift* 1920, s. 215.

¹⁰ *Diplomatarium Suecanum*, band 10, utgivet av Claes Gejrot, Stockholm 2002, DS 8672 och 8726. RA, Codices B, vol. 16, Lars Eriksson Sparres kopiebok 1635–1643, fol. 36r–v249r.

finns en teckning av Peter Djäkens sigill. Det har en sköld med en V-formad figur, som kan tolkas som en böjd arm. Detta var ett vapen som användes av några stormän från Medelpad och Ångermanland, bland andra Nils Farthiegnsson, som alltså var en av delägarna i laxfisket i Lule älv. Släkten förekommer i flera sammanhang som visar att de tillhörde en maktelit under 1300-talet.

Bild 3. Avritning från 1640-talet av Peter Djäkens sigill. Sannolikt visade originalsigillet en böjd arm i en sköld. Det var ett vapen som fördes av flera stormän från Medelpad och Ångermanland. Källa: RA, Codices B, vol. 16, Lars Eriksson Sparres kopiebok 1635–1643, fol. 249r.

Eftersom vapenskölden på det avtecknade sigillet uppvisar så stora likheter med de som användes inom Farthiegnsläkten är det troligt att den Peter Djäken som omnämns 1374 och 1375 tillhörde denna släkt. Att han dessutom är identisk med den Peter Djäken som förekommer i dokumenten 1386, 1408 och 1409 är inte bara troligt utan högst sannolikt. Ett så viktigt ämbete som en domhavande bör ha tillsatts från en släkt med makt och intressen i det område denne skulle verka. Att Peter Djäkens barn förvärvade kyrkans tidigare egendom i Piteå socken är också förenligt med en sådan släkts intressen. Slutligen är tidperioden 1374 till 1409 även rimlig ur ett mansåldersperspektiv.¹¹

Den bild av Peter Djäken som här träder fram ur medeltidens dunkel visar en betydelsefull person som sannolikt hade sina rötter i mellersta Norrlands ledande släkter. Han utsågs till domhavande i rikets nordligaste delar, där dessa sedan länge hade ekonomiska intressen. Peter Djäken dömde om egendomar vars ägorätt går tillbaka till förhållandena vid kolonisationen på 1320-talet. Tillsammans med sin hustru donerade han även sådan egendom tillbaka till dess ursprungliga ägare.

* * *

Denna artikel är en sammanfattning av det föredrag författaren höll vid Johan Nordlander-sällskapets årsmöte på Piteå museum den 13 april 2019.

¹¹ Berggren 2011 s. 54–58.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet

Codices B, vol. 16, Lars Eriksson Sparres kopiebook 1635–1643.
Genealogica, vol. 79.

Landsarkivet Härnösand:

Piteå landsförsamlings kyrkoarkiv: Handlingar ang. kyrkliga fastigheter och kyrklig jord OII:1 (1631–1767).
Nederluleå kyrkoarkiv: Handlingar ang. kyrkliga fastigheter och kyrklig jord OIIa:1a (1409–1502).

Tryckta källor

Diplomatarium Suecanum, band 10, utgivet av Claes Gejrot, Stockholm 2002.

Finlands medeltidsurkunder –1400, utgiven av Reinhold Hausen, Helsingfors 1910.

Stockholms stadsböcker från äldre tid. Stockholms stads tänkeböcker 1544–1548, utgiven av Johan Axel Almquist & Hans Hildebrand, Stockholm 1936.

Litteratur

Ahnlund, Nils, "Rannsakingen om stiftsgränsen i Norrabotten 1374" i *Historisk tidskrift* 1920.

Berggren, Åke, "Peter Djäkens donation till Piteå kyrka 1408" i *Piteå museum årsbok* 2009, Piteå 2009.

Berggren, Åke, "Peter Djäken, Norra Bottens förste häradshövding" i *Thule, Kungl. Skytteanska Samfundets Årsbok* 2011.

Nordlander, Johan, "1543 jordha boocken wthaaft Westhrabotnen", Uppsala 1905, i Johan Nordlander, *Norrländska samlingar, Första serien 1–6* (faksimiltryck av original utgivet 1892–1905), Umeå 1990.

ULF LUNDSTRÖM

Skorv, kreveta och krävlik

Några västerbottniska benämningar på ishavsgråsuggan

Ishavsgråsugga eller skorv (*Saduria entomon*) är ett kräftdjur som hör till ordningen gråsuggor. Den förekommer i Norra ishavet och är vanlig i Östersjön men har bara påträffats i ett tiotal svenska sjöar, däribland Stunträsk på Ornö i Haninge kommun. I Östersjön betraktas ishavsgråsuggan som en istidsrelikt.

Ishavsgråsuggan blir upp mot 7 centimeter lång och är gråaktig till gråbrunaktig i färgen. Kroppen är platt och oval och den har en spetsig och trekantig stjärtlatta. Den lever på havets botten och livnär sig på andra, mindre smådjur och as. Ishavsgråsuggorna blir i sin tur föda för många fiskar, bl.a. torsk och skrubbskädda. Folkliga namn för ishavsgråsuggan är bl.a. *spånakäring* och *skrubbskädda*.¹

I fortsättningen behandlas här några dialektala benämningar på ishavsgråsuggan i Västerbotten. De områden som behandlas är Holmön, Skellefteå, Lövånger och Byske. Belägg från Holmön har generöst meddelats av Åke Sandström

¹ Wikipedia: <<https://sv.wikipedia.org/wiki/Ishavsgr%C3%A5sugga>>.

på Holmön. Ishavsgråsuggan är känd av kustbor i Västerbotten, åtminstone av fiskare som bedrivit sin näring i havet. Ishavsgråsuggan synes främst ha visat sig på fisknät där de äter död fisk. Denna artikel har sin bakgrund i uppgifter som kommit fram i en ortnamnsgrupp vid Skellefteå museum där Sven Broman delat med sig av sina minnen av ishavsgråsuggan och dess benämning från sin ungdomstid som fiskardräng i Kallviken och vid Bjuröfjärden i Lövånger.

Skorv på Holmön

Åke Sandström vid Holmöns båtmuseum har meddelat mig att bland hans öbor kunde småkryp, i likhet med t.ex. ishavsgråsuggan, mer allmänt omtalas som *skö`rven*, 'skorv', och gärna då sådana med skal. Ett exempel är *laxskörven* som brukade ses på laxnätens stänger på försommaren. En laxnätstång var en ca 10–12 meter lång, barkad granspira, försedd med stensänken nedtill och som ute i sjön användes till att hänga upp laxnätet på. Det är dock oklart om det här kunde röra sig om en ishavsgråsugga.² I en uppteckning från Holmön den 30 november 1986 efter fiskaren Karl W. Edlund (f. 1909), gjord av Åke Sandström, sägs nämligen att *laxskörven* inte gick på laxen men att när samma skorv sågs på laxstångsknoppen i juli var det ett tecken på att laxfiskeperioden var slut. Samme sagesman omtalar sedan även det han kallar *abbarrskörven*, här dock ett slags ishavsgråsugga och parasit.

Ytterligare en skorv enligt Karl W. Edlund var *blåskörven*, här om ett slags timmerskorv och "pilkmask som fanns att se

² E-brev från Åke Sandström, Umeå, 2020-01-25, 2020-02-03.

under barken” på fällda barrträn.³ Fiskaren Rune Johansson, Holmön, inflikar att just denna blåskorv av vissa öbor togs tillvara som ”pimpelmask” på byns lilla sågverk för att sedan säljas till Blixt-Einar, en butik för fiskedon inne i Umeå. Blåskorven från Holmön blev dock snart utkonkurrerad av mer rationellt odlad maggot.

Rune Johansson omtalar också något han vill kalla *rörskörven*, ett grågrönaktigt och till sin storlek mindre kryp än ishavsgråsuggan. *Rörskörven* sågs ofta i fräkenrör och hade väl av det sin benämning men kunde ibland också bita sig fast på vinterns utsatta lakkrokar.

Rune Johansson var också välbekant med ishavsgråsuggan men mindes inte något dialektalt namn på den. Han hade sett den krypa på bottnen och äta på död fisk som fastnat på lagnorna (fiskenäten). Däremot visste han inte om det var ishavsgråsuggan som man kallat *laxskörven*, men som han säger: ”Gråsuggan kan väl då också krypa upp på laxnätstängerna; jag tänkte inte så mycket på vad som fanns där då vi tog igen dem, såg mest slem och diverse skrot, liksom på laxnäten som suttit ute en månad eller mer och fiskat”.⁴

I en uppteckning från Holmön den 20 juni 1930 efter Anna Olofsson (f. Wikander 1846), gjord av folkminnesupptecknare Ella Ohlson (senare Odstedt), Uppsala, jämförelsevis dock ordet *laxskorv* med *blåskorv*, här tillagt förklaringen ”en

³ Uppteckning Karl W. Edlund 1986-11-30.

⁴ E-brev från Rune Johansson 2020-02-03.

sprättskorv”.⁵ Sammanfattningsvis kan alltså sägas att *ab-barrskörven* nog avsåg en ishavsgråsugga men att det fortfarande är oklart om också *laxsskörven* var det.⁶

Kreveta i Skellefteå, södra delen av Byske och Bureå

Nils-Olof Berglund i Boviken, Skellefteå, känner till ordet *kreveta* f., en benämning som även användes av hans far. Berglund berättar att om strömming eller löja hade dött på näten så äter *kreveta* rent så endast huvudet och skelettet finns kvar. *Kreveta* brukar följa med näten upp i båten och är vanligare om näten lagts på djupt vatten. Enligt Berglund är de i storlek som en mindre räka och smakar likt räkor. Berglund har provat koka ishavsgråsuggorna och även äta dem. Smaken påminner om smaken av räka. När ishavsgråsuggorna kokas blir de röda likt kräftor och räkor. Berglund menar att *kreveta* blir större ute på större djup. De tycks gå på mindre

⁵ ULMA 3104:1, 2444; enligt e-brev från Åke Sandström 2020-03-21.

⁶ Uppgifterna från Holmön har kommenterats av limnolog Bo-Göran Persson, Skellefteå: ”Dom mindre skorvarna som nämns är troligen sötvattensgråsuggan (*Asellus aquaticus*) finns både i sötvatten och längs kusten hos oss. Rör-skörven som nämns kan vara husmaskar, nattsländelarver som bygger hus av normalt olika växtdelar och formen av rör. Edlunds ’blåskörv’ kallas också för ’stubbmask’ eller mer vetenskapligt är det larver av landlevande skalbaggar i familjen Långhorningar. Larverna utvecklas gärna under barken på tallstubbar. Timmerman och tallbock är exempel på svenska artnamn” (e-brev från Bo-Göran Persson 2020-06-04).

fiskar som strömming och siklöja, kanske eftersom deras hud är tunnare än huden på större fiskar.⁷

Limnolog Bo-Göran Persson vid Skellefteå kommun har hört benämningen *kreveta*. Persson menar att det är namnet på ishavsråsguggan, som även kallas *skorv* på svenska (*Saduria entomon*), ett kräftdjur vilket lever på havets botten. Persson tror att de nog inte går på levande simmande fisk men däremot fisk som sitter på ett nät. Då går ishavsråsguggan på fisken och äter t.ex. strömming eller sik.⁸

I Östanbäck, Byske användes *kreveta* om ishavsråsguggan av fiskaren Gunnar Brännström, enligt uppgift från system Lisbeth Landström i Frostkåge.⁹ Uppgiften styrks även av Lennart Hedlund i Byske som fiskat med fiskare i Furuögrund och Östanbäck.¹⁰ Han påtalar att det är länge sedan han såg några ishavsråsguggor. De synes ha blivit ovanliga.

Även i Bureå används *kreveta* om ishavsråsguggan. Lars Larsson uppger att ishavsråsguggorna inte är så stora där. Nere vid Ulvöarna i Ångermanland, där ishavsråsguggan kallas *skorv*, är de mycket större och ibland när Larsson har fiskat torsk har det kommit stora mängder med ishavsråsguggor från näten. En gång fick han skotta ishavsråsguggor med snöskyffel från båten och ner i havet. Ishavsråsguggorna går först på slemmet på döda sikar och äter upp detta. Sedan går de via ögat in i den övriga fisken.¹¹

⁷ Telefonsamtal med Nils-Olof Berglund 2019-06-17.

⁸ Telefonsamtal med Bo-Göran Persson 2019-06-17.

⁹ Telefonsamtal med Lisbeth Landström 2020-08-25.

¹⁰ Telefonsamtal med Lennart Hedlund 2020-08-25.

¹¹ Telefonsamtal med Lars Larsson 2020-05-03.

Krävlik, krälik, skrävlik, skrövlik och *krövisk* i Lövånger och norra delen av Byske

I Lövånger kallas ishavsgråsuggan bl.a. *krävlik* m. och omtalas vanligen i bestämd form *krävliken*. Uppgiftslämnaren Sven Broman, född i Lövånger, har sett krävliken när han var fiskardräng. Den åt död fisk som satt fast i nät. Förutom strömming även sik. Längden på ishavsgråsuggan är ca 2 cm.¹² Ordet *krävlik* är även känt av Tage Lundgren som är född i Risböle, Lövånger. Ofta använt i bestämd form *krävliken*.¹³

Staffan Andersson i Skellefteå som har släktrötter i Bjurön, Lövånger har hört benämningen *krävliken* (med viss tvekan). Vid Gladerviken söder om Bjuröklubb som ligger mot öppet hav finns ishavsgråsuggorna invid stranden och man kan känna dem med foten vid bad.¹⁴

David Norlund i Bjurön, Lövånger, berättar att i hans familj har ishavsgråsuggan kallats för *skrävlik* m. Den kan bli 25–30 mm lång och är gulbrun i färgen. Den är platt och benen sticker ut åt alla håll. Han har sett ishavsgråsuggor följa med upp med nät som dras upp. Han ha även sett ishavsgråsuggor på botten vid pimpelfiske under vintern.¹⁵

Roland Marklund i Bjurön använder *skrövlik* om ishavsgråsuggan.¹⁶ Ordet finns även i en sammansättning *skrövlikwaga* där *waga* f. har betydelsen 'nästan hopplöst trassel på

¹² Telefonsamtal med Sven Broman 2019-05-07.

¹³ E-brev från Tage Lundgren 2020-08-07.

¹⁴ Samtal med Staffan Andersson 2019-02-24.

¹⁵ Telefonsamtal med David Norlund 2020-02-25.

¹⁶ Telefonsamtal med Roland Marklund 2020-04-23.

nät'.¹⁷ Ordet *skrövlík waga* betecknar alltså ett trassel på ett nät som har orsakats av en ishavsgråsugga¹⁸. Ordet *waga* finns annars upptecknat i Burträskmål *waga* 'stor hötapp eller blåntott'.¹⁹ I Burträskmålet finns även verbet *waga* 'rafsa ihop'.²⁰

Stig Landstedt i Renholmen vid Åbyn i Byske använder ordet *krövisken* om ishavsgråsuggan och han tror att ordet betecknar hur den kryper fram. Han säger att djuret är otrevligt men gör stor nytta genom att det äter döda fiskar.²¹

¹⁷ Definitionen av *waga* från Sven Broman. Samtal 2020-04-23.

¹⁸ Sven Broman omtalar att för att lösa upp ett sådant trassel måste man hitta svansen till det djur som orsakat trasslet. Broman har sett hur kvinnor som arbetat med hampa hur de försökt få fram tåten ur blånor, ibland kunde tåten vara som en klump. Sättet att lösa upp en vaga kunde påminna om sättet att få ut tåten ur blånor. Samtal 2020-04-23. Roland Marklund omtalar sin granne Georg Sjöstedt i Brattås som brukade upprepa en svårförstådd mening på Lövångersmål: "vå jör du då du feinn n' skrövlík waga deri gisten" (vad gör du när du finner ett ishavsgråsuggetrassel på gistorna). Telefonsamtal 2020-04-23.

¹⁹ J. V. Lindgren, *Ordbok över Burträskmålet. Utg. av D. O. och Margareta Zetterholm*, Uppsala 1940, s. 153, uppslagsordet *vage*.

²⁰ Lindgren tänker sig ordets bakgrund i ett icke belagt fornvästnordiskt **hvagi*, se J. V. Lindgren, *Burträskmålets grammatik. Ljudfysiologisk översikt, aksentlagar, vokallagar*, Stockholm 1890–1919, s. 74.

²¹ Telefonsamtal med Stig Landstedt 2020-04-28.

Några etymologiska noteringar

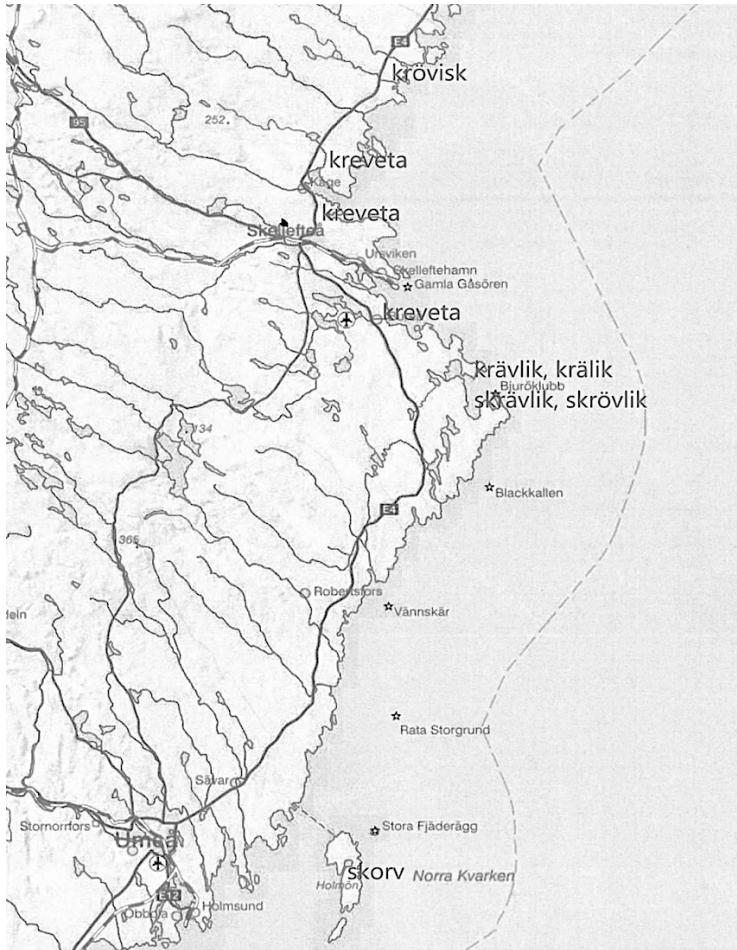

Bild 1. Dialektala benämningar på ishavsgåsuggan i norra Västerbotten samt på Holmön i södra Västerbotten. Skellefteå kommun (Lantmäteri).

I fornsvenskan var formen för 'kräfta' *krävet*, *kräveta*, *kräвете*.²² Ordet är ett lån från lågtyskan. Den nysvenska formen *kräfta* kan vara en inhemsk utveckling av *kräveta* eller ett lån från lågtyska *kreft*.²³ I Boviken och Bureå tycks man ha använt en av de fornsvenska formerna för 'kräfta' om ishavsgråsuggan som ju är ett kräftdjur.

Dialektordet *kräveka*, *krävika* f. 'kräfta' finns upptecknat i Värmland, Närke, Östergötland, Västergötland och Dalsland.²⁴ I en del ortnamn finns namnelementet *krävek(a)*, *krävika(a)* som kan vara dialektala ord för 'kräfta'. Några exempel är *Krävikbrännan* i Ekshärad, Värmland, *Krävikeskär* i Amnehärad, Västergötland, *Kräviktjärnen* i Junsele, Ångermanland, *Kräveka* i Lysvik, Värmland, *Kräverkariket* i Forshem, Västergötland, *Kräveke göl* i Urshult, Småland, *Krävekudden* eller *Kräftudden* i Lungsund, Värmland.²⁵

Flera av de här nämnda dialektala orden för ishavsgråsuggan synes innehålla ett suffix *-ik* som i dialekterna i Västerbotten tycks ge en nedsättande betydelse.²⁶ Andra exempel i Västerbotten på ord med *-ik* är *halik*, *hulik* 'mindervärdig person', *olik* 'smeknamn på ox', *pjulik* 'listig människa', *sulik* 'något stort och oformigt', alla dessa från Lövånger. Dessutom finns *lumrik* 'drummel' från Burträsk²⁷, *rasik* 'rackare'

²² SAOB K 3048.

²³ Elof Hellquist, *Svensk etymologisk ordbok*, 3. uppl., Lund 1948, s. 518.

²⁴ Johan Ernst Rietz, *Svenskt dialekt-lexikon. Ordbok öfver svenska allmogespråket*, 1–2, Malmö 1862–67. [Fotolitografisk reproduktion, Lund 1962.], sp. 348b.

²⁵ OAU.

²⁶ Se Seth Larsson, *Substantivböjningen i Västerbottens folkhäl jänte en exkurs till ljudläran*, Uppsala 1929, s. 48.

²⁷ Lindgren 1890–1919, s. 49.

från Skellefteå²⁸ och *slasik* 'slarf, slarfaktig menska' från södra Västerbotten.²⁹

De varierande formerna av benämningar för 'ishavsgråsuggan' i området kan tyda på ett ursparat ord. Ingemar Olsson menar att en rikedom på former med små skillnader sinsemellan tyder på ord som "av någon anledning haft lätt att ombildas".³⁰ En av formerna kan vara den ursprungliga och sedan har ordet missuppfattats eller omtolkats. Ett exempel som Olsson tar upp är ett ord på Fårö med betydelsen 'glänta, smal öppning i skog' som uppträder i formerna *dismeil*, *dismeild*, *gismeil*, *glismeil* och *lismeil*. Olsson menar att ordet måste leda sitt ursprung till ett ord *lipzmel* som finns i den medeltida Gutalagen som där betecknar en uppriven öppning som är bred som en *led* 'öppning i gårdsgård'. Den gotländska formen *lid* ingår i det sammansatta ordets förled. Efterleden är ett *meli* som är besläktat med *mål* 'mått', såsom i *spannmål*.³¹ Bakgrunden kan vara att i Västerbotten finns

²⁸ *Folkmål i Skelleftebygden*, s. 28.

²⁹ Unander ULMA 149:2. Suffixet *-ik* beskrivs vidare i Johan Götlind, "Studier i västsvensk ordbildning. De produktiva avledningssuffixen och deras funktioner hos substantiven i Göteve-målet" i *Svenska landsmål och svenskt folkli*, B. 19, Stockholm 1918–1921, s. 92–98; Evert Melefors, *Byngen, Smissen och Listar. Inbyggarebeteckningar och husbondenamnen på Gotland. 1. Typologi och ordbildning*, Uppsala 1983, s. 61–63 (med referens till Lars-Erik Edlund, "Staingyllp och släggagys. Några gotländska invektiv samlade av Per Arvid Säve" i *Florilegium nordicum. En bukett nordiska språk- och namnstudier tillägnade Sigurd Fries den 22 april 1984*, Umeå 1984, s. 74.

³⁰ Ingemar Olsson, *Gotländska terrängord*, Uppsala 1959, s. 157 ff.

³¹ *Ibid*; Jan Paul Strid, "Recension av Ingemar Olsson, Gotländsk natur och historia speglade i ortnamnen" i *Fornvännen* 78 1983, s. 296. Se vidare Natan Lindqvist, *Sydväst-Sverige i språkgeografisk belysning*, Lund

flera dialektord som man kan ha associerat till. Förleden kan koppla till verben *kräla*, *krävla* 'kravla'³² och *skrävla* 'vara dålig att gå'³³ som alla syftar på det sätt som ishavsråsguggan tar sig fram. Ordet *skrövlík* kan vara bildat till ett adjektiv *skrövlú* 'skrynklíg'. Ytterligare ett ord som kan ha gett upphov till associationer är *krevül*, *krävül* m. 'en som har svårt för att gå; senfärdig i allt; stackare'³⁴ sannolikt upptecknat i Skellefteå av J. A. Linder. Möjligen har det spelat in att den grupp människor som kände till ordet för ishavsråsguggan har varit liten och ordet kan därför haft lättare att omtolkas.

Käll- och litteraturförteckning

Muntliga källor

- Andersson, Staffan, Skellefteå. Född i Skellefteå 1967. Telefonsamtal 2019-02-24.
- Berglund, Nils-Olof, Boviken. Född i Boviken, Skellefteå 1940. Telefonsamtal 2019-06-17.
- Broman, Sven, Skellefteå. Född i Broänge, Lövsånger 1931. Telefonsamtal 2019-05-07, 2020-04-23.
- Hedlund, Lennart, Byske. Född i Byske 1947. Telefonsamtal 2020-08-25.
- Landstedt, Stig, Renholmen. Född i Renholmen, Byske 1932. Telefonsamtal 2020-04-28.

1947, s. 62; Olsson 1959; Lars-Erik Edlund, "Svenska dialekters ord för 'idissla'" i 4. *Nordiske dialektologkonferens Askov Höjskole 12.–16. august 1990*. Konferensföredrag, Copenhagen 2002, s. 323 ff.

³² Lindgren 1940, s. 82.

³³ *Ibid*, s. 121.

³⁴ Rietz, s. 352b.

- Landström, Lisbeth, Frostkåge. Född i Östanbäck, Byske 1952. Telefonsamtal 2020-08-25.
- Larsson, Lars, Bureå. Född i Bureå, Bureå 1944. Telefonsamtal 2020-05-03.
- Marklund, Roland, Bjurön. Född i Bjurön, Lövånger 1944. Telefonsamtal 2020-04-23.
- Norlund, David, Bjurön. Född i Bjurön, Lövånger 1943. Telefonsamtal 2020-02-25.
- Persson, Bo-Göran, Skellefteå. Född i Krångfors, Skellefteå 1956. Telefonsamtal 2019-06-17.

Otryckta källor

- Edlund, Karl W., Holmön. Född på Holmön 1909. Uppteckning 1986-11-30.
- Johansson, Rune, Holmön. Född på Holmön 1939. E-brev 2020-02-03.
- Lundgren, Tage, Bureå. Född i Risböle, Lövånger 1946. E-brev 2020-08-07.
- OAU = Ortnamnsarkivet i Uppsala. Numera: Namnarkivet i Uppsala vid Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.
- Persson, Bo-Göran, Skellefteå. Född i Krångfors, Skellefteå 1956. E-brev 2020-06-04.
- Sandström, Åke, Umeå. E-brev 2020-01-25, 2020-02-03, 2020-03-21,
- ULMA = Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Numera Dialekt- och folkminnesarkivet vid Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.

Litteratur och tryckta källor

- Edlund, Lars-Erik, "Staingyllp och slåggagys. Några gotländska invektiv samlade av Per Arvid Säve" i *Florilegium nordicum. En bukett nordiska språk- och namnstudier tillägnade Sigurd Fries den 22 april 1984*, Umeå 1984, s. 71–90.
- Edlund Lars-Erik, "Svenska dialekters ord för 'idissla'" i 4. *Nordiske dialektologkonferens Askov Höjskole 12.–16. august 1990*. Konferensforedrag, Copenhagen 2002, s. 319–330.

- Folkmål i Skelleftebygden. En liten ordlista till bygdemålen i norra länsdelen jämte ett urval visor, gåtor, härm, ramsor, öknamn och åtskilligt annat. Sammanfört och kompletterat efter uppteckningar av Vuxenskolas studiecirklar. Urval, bearbetning och komplettering Ernst Westerlund m.fl. Skellefteå 1978.*
- Götlind, Johan, "Studier i västsvensk ordbildning. De produktiva avledningssuffixen och deras funktioner hos substantiven i Göteve-målet" i *Svenska landsmål och svenskt folkliv*, B. 19, Stockholm 1918–1921.
- Hellquist, Elof, *Svensk etymologisk ordbok*, 3. uppl., Lund 1948.
- Larsson, Seth, *Substantivböjningen i Västerbottens folkmål jämte en exkurs till ljudläran*, Uppsala 1929.
- Lindgren, J. V., *Burträskmålets grammatik. Ljudfysiologisk översikt, akcentlagar, vokallagar*, Stockholm 1890–1919.
- Lindgren, J. V., *Ordbok över Burträskmålet. Utg. av D. O. och Margareta Zetterholm*, Uppsala 1940.
- Lindqvist, Natan, *Sydoäst-Sverige i språkgeografisk belysning*, Lund 1947.
- Melefors, Evert, *Byngen, Smissen och Listar. Inbyggarbeteckningar och husbondenamn på Gotland. 1. Typologi och ordbildning*, Uppsala 1983.
- Olsson, Ingemar, *Gotländska terrängord*, Uppsala 1959.
- Rietz, Johan Ernst, *Svenskt dialekt-lexikon. Ordbok öfver svenska allmogenspråket*, 1–2, Malmö 1862–67. [Fotolitografisk reproduktion, Lund 1962.]
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utg. av Svenska Akademien*. (1893–) 1898–. Lund.
- Strid, Jan Paul, "Recension av Ingemar Olsson, Gotländsk natur och historia speglade i ortnamnen" i *Fornvännen* 78 1983, s. 295–299.
- Wikipedia: <<https://sv.wikipedia.org/wiki/Ishavsgr%C3%A5sugga>>.

JONNY HJELM OCH MADELEN JOHANSSON

Från *Lappland* till *Sápmi* – benämningen av samernas historiska bosättningsområde

”I Sápmi är det vi som är folket”. (Stefan Mikaelsson, ledamot i Sametingets plenum, i *Västerbottens-Kuriren* 8/8 2019.)

Inledning

I dag används *Sápmi* förhållandevis frekvent som benämning på samernas historiska bosättningsområde i de nordliga områdena i Norge, Sverige, Finland och på Kolahalvön i Ryssland.¹ På Sveriges Riksdags officiella hemsida återfinns *Sápmi* i olika dokument och videoklipp,² och på Sametingets

¹ ”Sápmi” i *Nationalencyklopedin*:

<<https://www-ne-se.proxy.ub.umu.se/uppslagsverk/encyklopedi/enkel/sapmi>>.
Hämtat 24/4 2018.

² ”Sápmi” Riksdagen:

<<https://www.riksdagen.se/sv/global/sok/?q=s%C3%A1pmi&st=1>>.
Hämtat 14/6 2018.

hemsida används det flitigt.³ Inom forskningen, samt i populärvetenskapliga sammanhang, framställs *Sápmi* – historiskt och i nutid – som en geografiskt förankrad folkgemenskap, ibland också som en nation och samerna som invånare i denna.⁴ I den utförliga, och till vetenskapen hårt knutna dokumentärserien *Samernas Tid*, producerad 2017 och sänd i SVT 2018, berättades i det första avsnittet: "För runt 2 000 år sedan var stenristarnas era över, och det var dags för en ny tid i *Sápmi*: samernas tid."⁵

För omkring 40 år sedan användes *Sápmi* knappast alls i svenskspråkiga sammanhang; i stället användes ord som *Lappland*, *lappmarkerna* etc. Det rör sig alltså om ett relativt nytt ord i svenskan, vilket kan vara en delförklaring till att *Sápmi* ännu inte funnit sin väg in i Svenska akademins ordböcker, exempelvis *Svenska Akademiens ordlista (SAOL)*, något som också häromåret uppmärksammades av krönikören Bo Löfvendahl i *Svenska Dagbladet*.⁶

I denna artikel beskrivs och analyseras hur *Sápmi* började användas i svenska språket i slutet av 1970-talet, hur det slog

³ <https://www.sametinget.se/startside>. Hämtat 25/8 2020.

⁴ Se t.ex. Kajsa Andersson (red.), *Sápmi i ord och bild I*, Hyltebruk 2015; Kajsa Andersson (red.), *Sápmi i ord och bild II*, Hyltebruk 2017. För en intressant problematisering (i vad vi karakteriserar som en populärhistorisk bok) av att använda begreppet *Sápmi* om historiska förhållanden, och ett uttryckligt avvisande av detta, se Tomas Cramér & Lilian Ryd, *Tusen år i Lappmarken*, Skellefteå 2012, s. 16–17.

⁵ "Samernas tid" [Dokumentärserie]:

<https://urplay.se/program/204533-samernas-tid-nordsamiska-allianser-i-sapmi>, 2017, manus och regi, Magnus Sjöström. Hämtat 10/6 2018.

⁶ Bo Löfvendahl, "Sápmi finns inte i Svenska Akademiens ordlista" i *Svenska Dagbladet* 19/3 2017: <<https://www.svd.se/sapmi-finns-inte-i-svenska-akademiens-ordlista>>. Hämtat 29/8 2019.

igenom i samiska etnopolitiska sammanhang under 1980-talets första hälft, och senare, med en tidsmässig fördröjning, under 2000-talet också kom i bruk inom forskningen rörande samernas livsvillkor och historia. Vårt syfte är dels att visa på viktiga aktörer i denna språkliga förändringsprocess, och deras motiv, dels att visa hur innebörden i *Sápmi* successivt kom att förändras under den studerade tidsperioden.

Vår utgångspunkt är att *Sápmi* är en maktpolitisk benämning, laddad med exempelvis territoriella anspråk. I historien, och vår samtid, finns många exempel på hur folkgrupper världen över kämpat och kämpar för rätten till det man uppfattat och uppfattar vara sitt traditionella hemland, inklusive rätten att själv bestämma över hur det ska benämnas.

Studien baseras på källmaterial av olika karaktärer – tidskriftsmaterial respektive vetenskapliga texter – och täcker även in en relativt lång tidsrymd, vilket tillsammans med frågans komplexitet innebär att det rör sig om en pilotstudie. I slutdiskussionen pekar vi på behovet av en fördjupad och breddad studie av hur benämningen *Sápmi* fann sin väg in i det svenska språket.

Teori, källmaterial och metodologiska vägval

Vår analys baseras på den allmänna språkteoretiska ståndpunkten att språket är en kognitiv förmåga – att kunna kommunicera – men att språket också representerar en sociokulturell handling med andra konsekvenser än de omedelbart språkligt kommunikativa. Människor föds in i språkliga kontexter och tillägnar sig oreflekterat språklig kompetens men gör också aktiva, medvetna val. Språkval är med andra ord

en social handling och kan exempelvis syfta till att höja ens personliga status eller handla om att manifestera politiska åsikter. En av många humanvetare som berört det sistnämnda är psykologen Roger Säljö:

I det moderna samhället är rätten att beteckna ett viktigt instrument i maktutövning och i kampen om opinioner. Kommunikationens materiella natur, dess koppling till makt och inflytande, avspeglas tydligt i grupperns strävan att ge sina åsikter en viss språklig form.⁷

Enligt detta synsätt representerar bruket, eller det ökade bruket, av nya eller relativt nya ord – som exempelvis *hen* – eller en ökad popularitet för äldre ord, en samhällelig förändring, att något hänt och påverkar vår förståelse av det förflutna, nutiden och framtiden. Det rör sig om språkets konstitutiva funktion, dess förmåga att också vara med och skapa den samhälleliga verkligheten.⁸

Enligt lexikologisk forskning är i grova drag tre språkliga mekanismer verksamma när nya ord, dvs. ord i ny form eller betydelse, börjar användas i ett språk. En av dessa är när nya ord skapas för att beteckna nya ting eller fenomen i samhället, s.k. nyord. En annan är språklån, dvs. när ett ord från ett språk lånas och etableras i ett annat.⁹ Den tredje mekan-

⁷ Roger Säljö, "Betecknandets politik – kommunikation som social handling" i *Utbildning & Demokrati*, vol. 9, nr. 2, 2000, s. 49–59, s. 52.

⁸ Säljö 2000, s. 56.

⁹ Språklån, dvs. lånord, kan överföras till och manifesteras i mottagarspråket på olika sätt med avseende på form och betydelse, och nyord kan vara nya i olika grad och på olika sätt, se t.ex. Lars-Erik Edlund

ismen, och den mest svårfångade, är s.k. semantisk förändring. Här rör det sig om i språket etablerade ord som långsamt ges en helt eller delvis ny betydelse, men där äldre och nyare innebörder också kan finnas parallellt, beroende på språklig kontext.¹⁰

Artikeln vilar empiriskt på två typer av källmaterial, dels på texter publicerade i tidskriften *Samefolket* 1965–1984, dels på den forskning som sedan 1930-talet producerats i Sverige rörande samers historia och livsvillkor sedan 1930-talet.

Svensk forskning om samers historia och livsvillkor har sedan 1930-talet i huvudsak utförts av etnologer, kulturgeografer och historiker. Forskningen har varit relativt omfattande, i synnerhet de senaste 20–30 åren, och det är naturligtvis omöjligt att i en artikel ge en heltäckande bild av hur denna forskning benämnt samernas historiska bosättningsområde. Det rör sig i stället om en översiktlig karaktäristik av användningen av *Sápmi* baserad på nedslag i ett urval av monografier och artiklar. Analysen är i huvudsak av kvalitativ karaktär – när, hur och med vilken innebörd *Sápmi* använts.

Den relativt långa tidsperioden, där alltså 1930-talets forskning utgör startpunkt, valdes då vi hade säkra uppgifter, enligt en enkel bibliografisk sökning, om att *Sápmi* använts av forskare de senaste 20 åren; däremot hade vi inte kännedom om *när* benämningen introducerats, och/eller om

& Birgitta Hene, *Lånord i svenskan. Om språkförändringar i tid och rum*, Lund 2007, särsk. kap. 3.

¹⁰ Lisa Evans, "Observations on the changing language of accounting" i *Accounting history*, vol. 15, n:o. 4, 2010; Joachim Grzega, "Borrowing as a Word-finding Process in Cognitive Historical Onomasiology" i *Onomasiology Online*, no. 4, 2003.

den ersatt andra benämningar, och vilka dessa i så fall var. Forskningen före 1970-talet hade också relativt blygsam omfattning vilket gjorde det möjligt att sätta 1930-talet som startpunkt.

Tidskriften *Samefolkets Egen Tidning*, som 1961 bytte namn till *Samefolket* (och ännu 2020 utges under detta namn), publicerades första gången 1918. *Samefolket* är en månatlig, samisk tidskrift¹¹ med svenska som huvudspråk men där också exempelvis nordsamiska och sydsamiska, används. Norska förekommer även, men i mindre omfattning. Tidskriften utges sedan 1960-talets början av Svenska samernas riksförbund (SSR) samt kulturföreningen Same Ätnam som i dag gemensamt äger den stiftelse som ger ut tidningen.

Med ledning av tidigare forskning, och de enstaka uppgifter där som finns om benämningen *Sápmi*, har vi valt att avgränsa granskningen till att omfatta utgivningar av *Samefolket* 1965–1984.¹² Samtliga nummer har granskats. Utöver

¹¹ "Samefolket" i *Nationalencyklopedin*: <<https://www-nese.proxy.ub.umu.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/samefolket>>. Hämtat 24/4 2018.

¹² Historikern Veli-Pekka Lehtola menar att *Sápmi* började användas i samband med samernas politiska mobilisering i början av 1900-talet medan andra förlägger dess ökade popularitet till 1970- och 1980-talen, se Veli-Pekka Lehtola, *The Sámi People. Traditions in Transition*, Fairbanks 2004, s. 48. Det är oklart vad Lehtola stödjer sig på och sannolikt avser han inte benämningen *Sápmi*, utan *Sameeatnan*, att det var detta som började användas i slutet av 1800-talet/början av 1900-talet. De empiriska exempel han ger talar för denna tolkning. Han citerar exempelvis, i den engelskspråkiga texten, poeten Isak Saba och dennes avslutande ord i en dikt: "'Sámeeatnan sámiiide!' (*Sápmi* for the Sámi)." Det sistnämnda inom parentes som ett förklarande tillägg så att säga. Vidare kan konstateras att *Sápmi* inte används i Elsa Laulas skrift *Inför lif*

Sápmi har förekomsten av benämningarna *Sameland* och *Sameättnam* noterats. De benämningarna är de som är mest synonyma med *Sápmi* i *Samefolket*, till skillnad från övriga benämningar i det samiska bosättningsområdet. Utöver *Sameland* och *Sameättnam* finns exempelvis benämningar som *Lapparnas land*¹³ och *sameområdena*¹⁴ – men dessa nämns inte lika frekvent i *Samefolket* och har därför inte uppfattats vara lika viktiga alternativ visavi benämningen *Sápmi*.¹⁵

Vårt källmaterial består av 248 publicerade tidskriftsnummer, samt fyra extranummer, åren 1965–1984. *Samefolket* innehåller journalistiska texter men här finns även insändare. Vi har noterat i vilka sammanhang *Sápmi* nämnts samt vilken slags text det rör sig om. I resultatredovisningen finns citat med syfte att exemplifiera de språkliga sammanhangen.

Inledningsvis följer en beskrivning av benämningen *Sápmi* och dess historiska rötter. *Sápmi* må vara relativt nytt i en svensk språkkontext, men det har en flertusenårig historia i de samiska varieteterna. Därefter presenteras äldre forskning som behandlar samernas historia och livsvillkor – grovt sett den forskning som gjordes före 1980-talets mitt – och hur

eller död? *Sanningsord i de lappska förhållandena*, Stockholm 1904, inte heller vid samernas landsmöte i Östersund 1918, att döma av Patrik Lantto (red.), *Ett historiskt möte. Protokollet från samernas landsmöte i Östersund 1918*, Umeå 2018. Se även Olavi Korhonen, "Samiskan som språk och traditionskälla" i Olavi Korhonen & Birger Winsa, *Språkliga och Kulturella Gränser i Nordskandinavien. Två uppsatser*, Umeå 1997.

¹³ *Samefolket*, årg. 1968, nr. 10–12, s. 205.

¹⁴ *Samefolket*, årg. 1965, nr. 7–9, s. 118.

¹⁵ De tre benämningarna *Sápmi*, *Sameättnam* och *Sameland* har med urskilts även då de använts i nord- och sydsamiska språkkontexter.

man här benämnt samernas traditionella bosättningsområde, vilket följs av vår granskning av *Samefolket*. Resultatredovisningen avslutas med en redovisning av hur *Sápmi* använts inom nyare forskning, här definierad som forskning efter 1980-talets mitt. Artikeln avslutas med en sammanfattande analys och diskussion.

Sápmi – invånare och hemland

Sápmi skrivs och uttalas på olika sätt inom olika samiska varieteter. *Sápmi* är den nordsamiska benämningen och stavningen, och den som i dag oftast brukas.¹⁶

Samiska med sina varieteter hör till den finsk-ugriska språkgruppen. För omkring 3 000 år sedan, vid Finska viken och dess östra inland, urskilde sig samiskan som språk. Samiskan utvecklades i och genom kontakter med baltiska och germanska folk, exempelvis i samband med byte av varor och kunskap om hantverk.¹⁷ Det är också i denna språkliga kontext som *Sápmi* får den innebörd det än i dag har med dess dubbla kopplingar till invånare/hemland.¹⁸

¹⁶ Andrea Amft, *Sápmi i förändringens tid. En studie av svenska samers levnadsvillkor under 1900-talet ur ett genus- och etnicitetsperspektiv*, Umeå 2000, s. 13. Övriga är lulesamiska: *Sábme*; sydsamiska: *Saemie*; enaresamiska: *Säämi*; skoltsamiska; *Sää'njánnam*; umesamiska: *Sábmie*. Se Moa Sandström, *Dekolonisationskonst. Artivism i 2010-talets Sápmi*, Umeå 2020, s 17; Sametinget: <<http://www.samer.se/1002>>; <<https://sv.wikipedia.org/wiki/S%C3%A1pmi>>. Hämtat 18/9 2020.

¹⁷ Cramér & Ryd 2012, s. 23.

¹⁸ Korhonen 1997, s 87.

De tidigaste baltiska lånorden tros ha kommit in i det finska språket vid ca 2500–2100 f.Kr. och påverkat det finsk-ugriska urspråket under senare delen av perioden. Enligt denna hypotes har samernas *sápme(laš)*, *same* och finnarnas *hämä(läinen)* *tavast* ett ljudlagsenligt samband och därmed hög ålder.¹⁹ Den rekonstruerade tidiga urfinska formen *šämä*, som i ursamisk tid skrevs *šāmā*, utgör enligt Olavi Korhonen, professor emeritus i samiska, den språkhistoriska grunden för *Sápmi*.²⁰

Enligt ovanstående är *Sápmi* en områdesbenämning, knuten till en bestämd plats eller tydligt definierade geografiska områden, som *också* kan beteckna ett folkslag, en folkgrupp eller nation. Samernas beteckning på sig själva på (nord-)samiska är *sápmi* eller *sápmelaš*; båda dessa översätts både till 'same' och 'samisk'.²¹

En närliggande benämning som också använts historiskt, och i närtid är *Sameätnam* (med olika stavningar inom syd-, lule- och nordsamiskan). *Sameätnam* är en sammansättning av *same* och *ätnam* där det sistnämnda betyder 'land'. *Sameätnam* har en lång historia och förekommer i skriftliga

¹⁹ Korhonen 1997, s. 85.

²⁰ *Ibid*, s. 87.

²¹ *Ibid*, s. 84.

källor från 1730- och 1740-talen.²² Det är också namnet på en samisk kulturförening som funnits sedan slutet av 1940-talet, *Same Ätnam*.²³

Den äldre forskningens *Lappland*

Forskningen om samernas levnadsvillkor och historia dominerades från 1930-talet till och med 1980-talet av kulturgeografer, etnologer och historiker.²⁴ I dessa studier användes

²² Under Carl von Linnés lappländska resa 1732 insamlades, förutom fakta rörande växtriket, också uppgifter om ord och fraser, däribland noterades i skrift orden *Laplan Zaminetnam* (det första var dåtidens svenska stavning av *Lappland*), vilka av professor emeritus i finska Tryggve Sköld återges med orden "Same(n)-ätnam och med översättningen 'Lappland'", se Tryggve Sköld, "En manuskriptsida med samiska och lite finska" i Carl Linnæus, *Iter Lapponicum. Lappländska resan 1732. II Kommentardel. Utgiven med kommentarer och register av Ingegerd Fries och Sigurd Fries. Redaktör: Roger Jacobsson, Umeå 2003*, s. 416. Se även Pehr Högström, *Beskrifning öfver de til Sweriges Krona lydande Lapmarker*, Stockholm 1747. Även faksimilutgåva, Umeå 1980. På s. 26 skrivs i en förklarande not att "Lapmarken" "Kallas och Lapland, samt på Latin, Lapponia, Lappia, och på Lapska Sameædnan, Sameladde".

²³ Informationen hämtad på Sametingets hemsida: <<http://www.samer.se/4977>>. Hämtat 2/9 2019.

²⁴ Vår karaktäristik av forskningen under dessa decennier, och beskriven nedan, baseras på Nils Arell, *Rennomadismen – markanvändning under kolonisationsepoken i fr.a. Enontekis socken*, Umeå 1977; Erik Bylund, *Koloniseringen av Pite Lappmark*, Uppsala 1956; Åke Campbell, *Från vildmark till bygd. En etnologisk undersökning av nybyggarkulturen i Lappland före industrialismens genombrott*, Uppsala 1948, ny upplaga 1982; Phebe Fjellström, *Samernas samhälle. I tradition och nutid*, Stockholm 1985; Filip Hultblad, *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*,

benämningar som *Lappland*, *lappmarkerna*²⁵, *det samiska området*²⁶, *samernas bosättningsområde*²⁷, *det samiska utbredningsområdet*²⁸ eller sockenbenämningar, som i exempelvis Filip Hultblads avhandling *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken* (1968).²⁹

Forskarnas områdesbenämningar skiftade och problematiserades inte, vilket delvis berodde på deras – och nu avses i första hand den som utfördes av kulturgeografer och etnologer – kultur-ekologiska teoretiska ramverk. Det handlade om att beskriva och analysera folkgruppers anpassning till de yttre livsvillkoren: framför allt topografin och klimatförhållandena, men också i viss mån statliga lagar och skatter. Det innebar att skillnader mellan hur människor levde i de arktiska/subarktiska/boreala områdena inte i huvudsak kopplades till etnicitet, utan snarare ansågs bero på de kultur-ekologiskt sett rationella val som gjorts och som blivit en del

Uppsala 1968; Ernst Manker, *Bortom fjällen. Mark och människor i Lappland*, Stockholm 1957; Israel Ruong, *Fjälllapparna i Jukkasjärvi Socken*, Uppsala 1937; Israel Ruong, *Samerna*, Stockholm 1969; Israel Ruong, *Samerna i historien och nutiden*, Stockholm 1982 ("helt omarbetad" upplaga av Ruong 1969); Brit Uppman, *Samhället och samerna 1870–1925*, Umeå 1978; Lennart Lundmark, *Uppbörd, utarmning, utveckling. Det samiska fångstsamhällets övergång till rennomadism i Lule lappmark*, Lund 1982; Roger Kvist, *Rennomadismens dilemma. Det rennomadiska samhällets förändring i Tuorpon och Sirkas 1760–1860*, Umeå 1989; Per Moritz, *Fjällfolk. Livsformer och kulturprocesser i Tärna socken under 1800- och 1900-talen*, Umeå 1990.

²⁵ Bylund 1956, s. 34.

²⁶ Uppman 1978, s. 30.

²⁷ Ruong 1982, s. 10–11.

²⁸ Lundmark 1982, s. 8.

²⁹ Hultblad 1968, s. 34–35, 39.

av "folkgruppers" traditioner. Detta bidrog till att forskare som Nils Arell föredrog folkgruppsklassifikationer med utgångspunkt i "näringstillhörigheten" – inklusive grad av bofasthet – medan det "etniska synsättet" avvisades.³⁰

Ett viktigt studieobjekt var relationerna mellan *renskötarna*, eller som de ofta kallades, *nomaderna/ fjällnomaderna* och de *bofasta/nybyggarna*, som också ofta konstaterades vara före detta renskötare, exempelvis i Tärnaby med omnejd.³¹ Konflikter mellan nomadiserande samer och de bofasta jordbrukarna, men också mellan exempelvis nomadiserande samer och mer stationära skogssamer, behandlades som naturresurskonflikter av begränsad omfattning. Samarbete och byten av tjänster och produkter dominerade i Lappland, och den svenska nationalstaten och dess gränser och administrativa indelningar och benämningar var en självklar och icke-problematiserad realitet.

Från och med 1970-talet ökade intresset för att studera den svenska statens politik gentemot samerna, vilket var ett uttryck för samtidens politiska radikaliserings och det ökade intresset för underifrånshistoria. Det gällde exempelvis historikern Brit Uppman och hennes analyser av "den svenska attityden till samerna", men också etnologen Israel Ruong, vars forskning genomgick en etnopolitisk radikaliserings från och med 1960-talets slut. Det yttrar sig bl.a. i hans bok *Samerna i historien och nutiden* (1982) där han använde benämningen *Sameeadnam* (lulesamisk stavning; ett begrepp som

³⁰ Arell 1978, s. 33.

³¹ Se särsk. Moritz 1990.

inte förekom i den tidigare upplagan utgiven 1969),³² en benämning som också etnologen Phebe Fjellström använder 1985 (men med en annorlunda stavning):

Sameättnam – samernas land – omspanner ett bågformigt område, som sträcker sig från Idre socken i Dalarna och sjön Fämundan i Norge i söder, går via västligaste halvdelen av norra Sverige och angränsande delar av Norge, vidare via norska Finnmarken vid Ishavet och norra Finland samt ända vid Kolahalvön i Sovjetunionen.³³

Sápmi i Samefolket

Sápmi introduceras ca 1975–1981

Åren 1965–1974 förekommer inte *Sápmi* i *Samefolket*. När det fanns ett behov av att ange samernas historiska bosättningsområde användes i stället *Sameland* och *Sameättnam*. Som framgår av tabell 1 nedan var det relativt sällan, någon gång per år, med undantag för 1970 och åren därefter.

År 1975 nämns *Sápmi* för första gången i *Samefolkets* spalter, i en insänd dikt på nordsamiska, med ett i huvudsak re-

³² Ruong 1969 respektive Ruong 1982. I 1982 års upplaga används *Sameeadnam* på s. 211.

³³ Phebe Fjellström, *Samernas samhälle. I tradition och nutid*, Stockholm 1985, s. 17.

ligiöst innehåll och där *Sápmi* – med stavningen *Sábmi* – åsyftade 'same', inte det traditionella bosättningsområdet.³⁴ Ett år senare, även denna gång i en text på nordsamiska, uppmärksammas den karta som 1975 skapats av konstnären Hans Ragnar-Mathisen med samiska platsnamn där *Sábmi* användes som namn på samernas traditionella bosättningsområde.³⁵

Året därpå används *Sápmi* för första gången i en svenskspråkig kontext. Det är en artikel om Mohawkfolket i USA och att de hade en samling rörande "urbefolkningar" världen över, bl.a. om samerna: "På väggarna hänger plakat om olika folk och snart kommer *Sábmi*, vår samiska karta, att visa vårt territorium."³⁶

Åren 1978–1981 används *Sápmi* sporadiskt, en eller två gånger per år, en gång i anslutning till ett reportage om den "Lappska Ungdomsmarschen" där strofer från en gammal samisk sång återgavs som bl.a. innehöll följande strof: "Under Sapme standar, om ditt hjärta där är med."³⁷ Hela sången hade, påpekades det i artikeln, funnits i det första numret av

³⁴ De två första raderna i diktens näst sista vers lyder: "*Sábmi sámi vuos'tái læ, vaiku læt nu moaddis*" vilket enligt Hanna Outakoski, fil.dr och universitetslektor i nordsamiska vid Umeå universitet och Norges Arktiske Universitet (UiT), kan översättas till 'En same mot en same, fast de/vi är så få'. I den religiöst präglade dikten beklagas att samer, och andra människor i världen, inte följer Guds ord och sätter sin tillit till honom och dessutom ofta har svårt att komma överens sinsemellan.

³⁵ *Samefolket*, årg. 1976, nr. 2, s. 57–58; *Nevadaart. Nevada Museum of art. "Saami"*: <<https://www.nevadaart.org/travels-in-norway-saami-part-3-of-3/>>. Hämtat 20/4 2018.

³⁶ *Samefolket*, årg. 1977, nr. 5, s. 152.

³⁷ *Samefolket*, årg. 1978, nr. 6, s. 15.

Lappfolkets egen tidning, utgiven 1905.³⁸ Att *Sápmi* avser mer än samernas historiska bosättningsområde i Sverige framgår också då en artikel 1981 kort nämner ett byggnadsprojekt i "finska *Sápmi*"³⁹.

Tabell 1. *Sápmi*, *Sameland* och *Sameättnam* i *Samefolket* 1965–1984

Årtal	<i>Sápmi</i>	<i>Sameland</i>	<i>Sameättnam</i>
1965	0	0	2
1966	0	3	1
1967	0	0	0
1968	0	2	0
1969	0	1	0
1970	0	12	1
1971	0	8	1
1972	0	8	0
1973	0	3	0
1974	0	9	0
1975	1	17	21
1976	3	31	10
1977	1	49	21
1978	1	52	8
1979	0	32	23
1980	2	27	30
1981	2	57	19
1982	9	50	6
1983	20	36	0
1984	33	38	9

Källa: *Samefolket*, utgiven 1965–1984.

³⁸ *Samefolket*, årg. 1978, nr. 6, s. 15. Tidningen som utgavs 1904–1905, angavs här felaktigt ha hetat *Samefolkets egen tidning*, vilket alltså ska vara *Lapparnas egen tidning*. Det var en föregångare till *Samefolkets egen Tidning*, dvs. *Samefolket*.

³⁹ *Samefolket*, årg. 1981, nr. 6, s. 14.

Sápmi etableras 1982–1984

År 1982 arrangerades Svenska samernas riksorganisations (SSR) landsmöte i Idre och det var, förklarades det i *Samefolket*, inte en slump att man valt Idre. Under rubriken "Sápmi – sameland och samefolk", som också var landsmötets övergripande tema, förklarades att:

Landsmötets förläggning till Idre torde kunna uppfattas som en samisk manifestation på att samelandet sträcker sig ner till Idre i Sverige, en samisk manifestation utmanad av de samhällskrafter som i Idreområdet hårdexploaterar ursprungligt renbetesland för kommersiella syften.⁴⁰

I flera av *Samefolkets* efterföljande nummer kommenterades det som ägt rum vid landsmötet där *Sápmi* användes.⁴¹ Här refererades bl.a. SSR:s ordförande Nikolaus Stenbergs öppningstal där han använt *Sápmi* i sin genomgång av naturresursexploateringarnas negativa effekter på renskötseln. Stenberg betonade även vikten av en samisk, kollektiv identitetskänsla och att alla samer skulle känna sig kulturellt delaktiga: "visionen *sápmi*, sameland – samefolk".⁴² Vid landsmötet framhölls att *Sápmi* även omfattade områden i andra nationalstater och att SSR:s arbete med att stärka "samekulturen" rör "samerna i hela Sápmi. [...] Även om vi arbetar med det här i Sverige, så får vi aldrig glömma, att det som

⁴⁰ *Samefolket*, årg. 1982, nr. 5, s. 32.

⁴¹ *Samefolket*, årg. 1982, nr. 6, s. 5.

⁴² *Samefolket*, årg. 1982, nr. 6, s. 3–5.

händer med oss samer här i Sverige påverkar samernas situation i hela sameland, i hela Sápmi.”⁴³ Citatet visar också hur *Sameland* och *Sápmi* kunde användas bredvid varandra, som synonymer.

Åren 1983–1984 ökar användandet av *Sápmi* i *Samefolket*, bl.a. då tidskriften kommenterade och följde upp olika arrangemang, händelser och opinionsarbete som var knutna till SSR. Ett av dessa var organisationens välkomsthälsning till FN:s generalsekreterare Javier Pérez de Cuéllar vid dennes besök i Sverige: ”Vi begagnar tillfället att hälsa Er välkommen till Sápmi – samernas land. [...] Vi är ett folk med ett eget bosättningsområde, ett eget språk och en egen kultur – och samhällsstruktur. Vi har under historiens lopp funnit vår bärgning och levat i Sápmi.” I hälsningen betonades också att samerna som ”ursprungsbefolkning” och etnisk minoritet hade hävdvunnen rätt till land och vatten. Hälsningen till Cuéllar undertecknades med ”Sápmi i april 1983”.⁴⁴

Benämningen *Sápmi* började också under dessa år användas i sammanhang utan direkt koppling till SSR eller rättighetsfrågor rörande mark och vatten. *Sápmi* framstår nu i *Samefolket* som en etablerad och användbar samisk områdesbenämning. Det gällde exempelvis när utbildningsfrågor behandlades. I en artikel om studentutväxling mellan indianer, inuiter och samer användes underrubriken ”Sápmi – USA” varefter det förklarades att Nordiskt Samiskt Institut på uppdrag av Nordiskt Samråd hade tagit på sig det praktiska ar-

⁴³ *Samefolket*, årg. 1982, nr. 6, s. 12.

⁴⁴ *Samefolket*, årg. 1983, nr. 4, s. 24.

rangemanget av studentutväxlingen mellan samer och ursprungsfolk i delstaterna Montana och Alaska.⁴⁵ En annan gång beskrevs ett nordiskt författarsamarbete i Reykjavik med författare från Grönland, Island, Färöarna och Sápmi.⁴⁶ År 1983 informerade *Samefolket* att Ailu Gaup hade gett ut en diktsamling, med orden "Ailu Gaup har levtt ett hektiskt journalistliv i Oslo, innan han återvände till Sápmi."⁴⁷

Vi har även gjort en mindre uppföljande kontroll av några av *Samefolkets* årgångar under 1990-talet, 1990 respektive 1995, vilket visar att *Sápmi* fortfarande användes regelbundet, men också, det bör tilläggas, att *Sameland* även användes regelbundet, ungefär på samma sätt som 1983–1984, de två sista åren i vår egentliga undersökningsperiod. En översiktlig analys av svensk dagspress under 1980- och 1990-talen visar på ett liknande mönster, men också att det är under 1990-talets andra hälft som *Sápmi* i dagspressen blir förstahandsvalet, dvs. väljs före det mer svenskklingande *Sameland*.⁴⁸ I anslutning till detta kan tilläggas att Sveriges Radios reporter Nils Matti, när han skulle kommentera Sametingets invigning 1993 – och att det tidsmässigt sammanföll med regeringens beslut om en ny jaktlag som innebar att staten skulle ansvara för administrationen av småviltsjakt och fiske i fjällen – sade följande apropå statens beslut: "Ett ytterligare steg i den svenska statens kolonisering av Sameland, eller Sápmi

⁴⁵ *Samefolket*, årg. 1982, nr. 3, s. 29.

⁴⁶ *Samefolket*, årg. 1982, nr. 11, s. 23.

⁴⁷ *Samefolket*, årg. 1983, nr. 1, s. 36.

⁴⁸ Vi stödjer oss här på en sökning i Kungl. Bibliotekets digitaliserade dagstidningsdatabas. Sökord: sápmi, s*pmi, sameland, sameätnam, same*ätnam. Hämtat 16/9 2019.

enligt samerna”.⁴⁹ Citatet visar att användningen av *Sápmi* 1993 kunde behöva ett förklarande tillägg, och kunde användas parallellt med *Sameland*.

Den nyare forskningens *Sápmi*

Som tidigare redovisats började forskare som Ruong och Fjellström använda benämningen *Sameättnam* under 1980-talet. Det kom dock inte att få något genomslag inom forskningen under detta och nästkommande decennium och det samma gäller för benämningen *Sápmi*.⁵⁰ Det dröjde till 2000-talet innan *Sápmi* introducerades på allvar.

I historikern Patrik Lanttos doktorsavhandling *Tiden börjar på nytt. En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950* (2000), förklaras i det inledande historiska bakgrundskapitlet, vilket också illustrerades med en karta, att *Sápmi* ”betraktas [som] utbredningsområdet för samisk bosättning under modern tid, som ett samiskt hemland”. Vidare förklaras att benämningen också fanns på alla ”samedi-

⁴⁹ Citatet från radioprogrammet Tendens, ”Girjas mot staten, del 1 av 2”, sändt 2/9 2019, kl. 11.04–11.30, ca sju minuter in i programmet.

⁵⁰ Se t.ex. Lundmark 1982; Kvist 1989; Roger Kvist, *Nordamerikansk indianpolitik och svensk samepolitik. En översikt och jämförelse 1750–1920*, Umeå 1992; Moritz 1990; Peter Sköld, *Samisk bosättning i Gällivare 1550–1750*, Umeå 1992; Anders Brändström, ”Från förebild till motbild. Spädbarnsvård och spädbarnsdödlighet i Jokkmokk” i Sune Åkerman & Kjell Lundholm (red.), *Ålvdal i norr*, Umeå 1990; Peter Sköld & Kristina Kram (red.), *Kulturkonfrontation i Lappmarken. Sex essäer om mötet mellan samer och svenskar*, Umeå 1998.

alekterna” och att benämningen var bred och inte enbart avsåg ett geografiskt område. ”Sápmi är även beteckningen för språket och folket, för samiskan och samerna, och har därmed även en stor symbolisk betydelse.”⁵¹ Bredden var också något som betonades i historikern Andrea Amfts avhandling *Sápmi i förändringens tid. En studie av svenska samers levnadsvillkor under 1900-talet ur ett genus- och etnicitetsperspektiv* (2000). *Sápmi* var fortfarande så nytt att det krävdes en förklaring, tidigt i Amfts avhandling, förmodligen på grund av dess plats i titeln. Avhandlingens första mening lyder: ”*Sapmi* är nordsamiska och betecknar i vidaste bemärkelse både Sameland, den samiska befolkningen och den samiska kulturen. Dessa tre begrepp bildar en odelbar enhet och *Sápmi* kan i detta avseende betyda det samiska samhället.”⁵²

Omkring 2010 och perioden därefter framstår *Sápmi* som en relativt etablerad benämning inom svensk forskning om samernas livsvillkor och historia.⁵³ Flera forskare följde

⁵¹ Patrik Lantto, *Tiden börjar på nytt. En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*, Umeå 2000, s. 31.

⁵² Amft 2000, s. 13.

⁵³ Slutsatsen baseras utöver de artiklar/monografier som anges i texten nedan på: Anna-Lill Ledman [Drugge], *Att representera och representeras. Samiska kvinnor i svensk och samisk press 1966–och 1700-talen*, Umeå 2012; May-Britt Öhman, ”Julevädno ja mån. Lule älv och jag – tystnad, minnesförlust och joika älven som samisk-svensk vattenkraftshistoria” i Nina Wormbs & Thomas Kaiserfeld (red.), *Med varm hand. Texter tillägnade Arne Kaijser*, Stockholm 2015, s. 105–127; May-Britt Öhman, M. Palo & E.-L. Thunqvist, ”Public participation, human security and public safety around dams in Sweden. A case study of the regulated Ume and Lule rivers” i *Safety Science Monitor*, Issue 2, 2016, article 8; C. Leu Train, *Tourism work among Sami indigenous people. Exploring its*

Amfts exempel att ha *Sápmi* i doktorsavhandlingarnas titlar, som Gabriella Nordin *Äktenskap i Sápmi. Giftermålsmönster och etnisk komplexitet i kolonisationens tidevarv* (2009) och Isabelle Brännlunds *Histories of reindeer husbandry resilience: Land use and social network of reindeer husbandry in Swedish Sápmi 1740–1920* (2015).⁵⁴ Noterbart är dock att benämningen valdes bort av exempelvis en del forskare som behandlade samers turismföretagande, samt de som forskade i en äldre empirisk-beskrivande historietradition.⁵⁵

Ibland ansågs det fortfarande finnas ett behov av att förklara *Sápmis* innebörd. Sålunda förklarade exempelvis Inga-

prevalance and role in sparsely populated areas of Sweden, Umeå 2018; Krister Stoor, "Jag är same. En betraktelse av samiska kulturgränser under 1990-talet" i Patrik Lantto, Eivind Torp, Ellacarin Blind, Anna-Lill Drugge, Krister Stoor och Michael Lindblad (red.), *Vänbok till Lars Thomasson. Banbrytande forskare*, Umeå/Ubmeje 2018; Coppelie Cocq, "Folklore och identitetsskapande. Vi och Dem i nordsamisk berättartradition" i Else Mundal & Håkan Rydving (red.), *Samer som 'De andra', samer om 'de andra'. Identitet och etnicitet i nordiska kulturmöten*, Umeå 2010.

⁵⁴ Gabriella Nordin, *Äktenskap i Sápmi. Giftermålsmönster och etnisk komplexitet i kolonisationens tidevarv*, Umeå 2009; Isabelle Brännlund, *Histories of reindeer husbandry resilience: Land use and social network of reindeer husbandry in Swedish Sápmi 1740–1920*, Umeå 2015.

⁵⁵ Angående åsyftad turismforskning, se; Dieter K. Muller, "Från renskötsel till turism. Om att försörja sig på samisk turism i Sverige" i Ymer 2019; Robert Pettersson, *Sami Tourism in Northern Sweden. Supply, Demand and Interaction*, Östersund & Umeå 2004; Hannelene Schilar & E. Carina H. Keskitalo, "Ethnic boundaries and boundary-making in handicraft. Examples from northern Norway, Sweden and Finland" i *Acta Borealia*, vol. 35, nr. 1, 2018. En relativt ny avhandling, som dock liknar de som producerades i en äldre empirisk-beskrivande tradition, är Bertil Marklunds *Det milsvida skogsfolket. Skogssamernas samhälle i omvandling, 1650–1800*, Umeå 2015.

Maria Mulk i en artikel från 2009, med en karta över *Sápmi*, att det är "the Sami homeland".⁵⁶ *Sápmi* kunde också tillskrivas en närmast nationell status. I en artikel beskrev Lantto hur samer, "the original inhabitants" på ömse sidor om Skandernas fjällrygg, i och med tillkomsten av den s.k. Lappkodicillen 1751, delades i två samiska nationer, "a nation within the nation".⁵⁷ Det beskrevs som ett tidigt inslag i en statlig politik syftande till att göra den nationalstatliga svenska identiteten överordnad en samisk nationsidentitet.

Benämningen *Sápmis* breda innebörd, att det förutom att avse samernas traditionella bosättningsområde, *också* kunde avse det samiska folket och deras kultur, avklingade efterhand för att snävas in att enbart åsyfta bosättningsområdet. Det uttrycktes inte explicit, utan snarare genom att det enbart användes när samernas bosättningsområde behandlas.⁵⁸ Den ovan refererade Brännlund förklarade exempelvis att samernas "traditionella land, *Sápmi*, sträcker sig över delar av

⁵⁶ Inga-Maria Mulk, "Conflicts Over the Repatriation of Sami Cultural Heritage in Sweden" i *Acta Borealia*, 26:2, 2009, s. 195.

⁵⁷ Patrik Lantto, "Borders, citizenship and change. The case of the Sami people, 1751–2008" i *Citizenship Studies*, vol. 14, nr. 5, 2010.

⁵⁸ För ett undantag, där *Sápmis* insnävade territoriella betydelse uttryckligen framgår, se May-Britt Öhman, "TechnoVisions of a Sámi Cyborg. Reclaiming Sámi Body, Land-, and Waterscapes After a Century of Colonial Exploitations in Sábmme" i J. Bull, M. Fahlgren (red.), *Illdisciplined Gender, Crossroads of Knowledge*, 2016, s. 63, där Öhman skriver: "'Sábmme' is the Lule Sámi word for the territory of the Sámi people. This territory stretches over four nation states, Norway, Sweden, Finland, and Russia."

Norge, Sverige, Finland och Ryssland. Här har samernas bedrivit renskötsel i olika former under hundratals år.”⁵⁹ Den statligt understödda kolonisation, där den svenska kyrkans mission fyllde en viktig funktion, ägde också rum i *Sápmi*: ”Som en del av koloniseringen av *Sápmi* ingick kristnandet av samerna”, skrev exempelvis historikern Peter Sköld 2005.⁶⁰ Det här var också huvudtemat i Svenska kyrkans vitbok om kyrkans övergrepp mot samerna som publicerades 2016.⁶¹ I den populärvetenskapliga sammanfattningen (de två huvudrapporterna omfattar ca 1 300 sidor) beskrevs hur det kristna missionsarbetet inletts i *Sápmi* under 1000-talet.⁶²

Parallellt med betydelseinsnävningen, att *Sápmi* i första hand åsyftade ett geografiskt område, växte *Sápmi* i omfattning, geografiskt sett. I Ruongs karta från 1982, Lanttos och Amfts från 2000 ingick inte Norrlands kustland i *Sápmi/Sameättnam*, vilket det dock gjorde i Brännlunds karta 2015 (ungefär från Medelpad och norrut). Den sistnämnda

⁵⁹ Brännlund 2015, s. 79. Bör dock framhållas att Brännlund i avhandlingens kappa nämner att *Sápmi* ”refers to both the land *Sápmi* and the Sami people”, s. 10. Men i den löpande texten är det – som hos övriga forskare som använder *Sápmi* – samernas traditionella bosättningsområde som åsyftas.

⁶⁰ Peter Sköld, ”Samisk forskning inför framtiden” i Peter Sköld & Per Axelsson (red.), *Igår, idag, imorgon – Samerna, politiken och vetenskapen*, Umeå 2005, s. 35.

⁶¹ Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi*, band 1 och 2, Umeå 2016.

⁶² Björn Norlin, ”Kyrkan, missionen och skolan” i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *Samerna och svenska kyrkan. Underlag för kyrkligt försoningsarbete*, Möklinta 2017, s. 38.

kartan överensstämmer för övrigt med den som 2019 fanns på Sametingets hemsida.

Sápmi kom alltså över tid att snävas in och syfta på samernas traditionella bosättningsområde, vilket blir extra tydligt när forskare i anslutning till dylikt resonemang använder kartor som visar Sápmis rumsliga utsträckning. Det gäller också i hög grad de forskare som likt historikerna Åsa Össbo och Kristina Sehlin MacNeil kritiskt – med utgångspunkt i den postkoloniala teoribildningen – undersökt de naturresursexploateringar som påverkat renskötselns negativt, indirekt den samiska folkgruppen i sin helhet enligt denna forskning då den samiska kulturen, och samernas etniska identitet, anses utgå från renen/renskötselns. Här rör det sig om högst konkreta, platsspecifika exploateringar av naturresurser, främst mineraler och vattenkraft. I både Össbos och Sehlin MacNeils avhandlingar beskrivs *Sápmi* som ett icke-svenskt "territorium".⁶³

Avslutning – områdesbenämning som etnopolitisk maktresurs

Samernas etnopolitiska mobilisering, som har en lång historia med början under 1900-talets första decennier, sköt fart

⁶³ Åsa Össbo, *Nya vatten, dunkla speglingar. Industriell kolonialism genom svensk vattenkraftutbyggnad i renskötselområdet 1910–1968*, Umeå 2014, s. 10; Kristina Sehlin MacNeil, *Extractive violence on indigenous country. Sami and Aboriginal views on conflicts and power relations with extractive industries*, Umeå 2017, s. 5.

på allvar från och med 1970-talets slut då samerna uppgraderades från nationell minoritet till urfolk och inkluderade krav på ökat medbestämmande över marker och övriga naturresurser. Den samiska folktanken, liksom samisk kultur, sköts också i förgrunden mer än tidigare: samerna/det "samiska" var mer än renskötsel.⁶⁴

Vid denna tidpunkt kom också ett internationellt genombrott för urfolkens krav, något som i sin tur var en del av bredare rörelse för mänskliga rättigheter.⁶⁵ Inrikespolitiskt hade vi en vänsterpolitisk radikalism som tog sig nya former, mer engagerad i såväl miljöpolitiska frågor som de rättvisekrav som fördes fram av marginaliserade individer och grupper i samhället.

Under 1980-talet blev samernas etnopolitiska mobilisering ännu mer markerad. Några skäl till detta är, förutom en fortsatt aktivitet på den internationella urfolkspolitiska nivån, Altakonflikten i Nordnorge samt det s.k. Skattefjällsmålet, en mångårig rättsprocess i Sverige där Högsta domstolen 1982 kom med sitt utslag (tolkat som i huvudsak negativt för de svenska samerna). Båda dessa händelser satte fokus på platsspecifika mark- och naturresursutnyttjande och intressekonflikter där staten utgjorde en viktig motpart.⁶⁶

⁶⁴ För en beskrivning och analyser av samernas etnopolitiska mobilisering, inklusive politiska och statliga diskurser rörande svensk samepolitik, se Lantto 2000; Ulf Mörkenstam, *Om 'Lapparnes privilegier'. Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997*, Stockholm 1999; Peter Johansson, *Samerna – ett ursprungsfolk eller en minoritet? En studie i svensk samepolitik 1986–2005*, Göteborg 2008.

⁶⁵ Samuel Moyn, *The Last Utopia. Human Rights in History*, Philadelphia 2012.

⁶⁶ Ruong 1982, kap. 19.

Användningen av benämningen *Sápmi* i svenskspråkiga sammanhang, däribland i *Samefolket* som granskats i denna studie, sammanfaller alltså i tid med att samernas etnopolitiska mobilisering gick in i en ny och intensivare fas där också rätten till mark och naturresurser kom att fokuseras liksom ökat samiskt medbestämmande i frågor som rörde dem. Det handlade också om att betona "samiskhet" och om att, som historikern Anna-Lill Drugge formulerat det, ge samerna en "tydlig kollektiv identitet, uttryckt genom symboliska konstruktioner såsom den samiska flaggan, den samiska nationaldagen och inte minst *Sápmi* som symboliskt begrepp".⁶⁷

Det fanns alltså, för att återknyta till vårt inledande språk-teoretiska ramverk, ett ökat behov av en politiskt slagkraftig benämning: språk som maktresurs och social handling. *Sápmi* representerade med sin långa historik och breda innebörd i de olika språkliga samiska språkvarieteterna ett attraktivt alternativ när statliga administrativa begrepp skulle ersättas. I bräschen gick – som det förefaller av vår granskning av *Samefolket* – samiska kulturpersonligheter, vilket kanske ses som ett uttryck för kulturskapandets många gånger normbrytande och frihetliga karaktär.

På det språkpolitiska området kom även minoriteters rätt till självkategorisering att betonas. Att använda samiska ord och språk var ju i sig en viktig etnopolitisk symbolhandling, och även ett viktigt inslag i den minoritetsspråkliga revitalisering som pågått sedan 1970-talet (där ortnamnskyltning på samiska varieteter var ett exempel, en process som började

⁶⁷ Ledman [Drugge] 2012, s. 123. Se även Lehtola 2004, s. 9.

under 1980-talet, och sköt fart med Språklagen 2000).⁶⁸ I sammanhanget är naturligtvis också Sametingets tillkomst 1993 av betydelse då det bidrog till att ytterligare betona samerna som ett folkligt kollektiv med en lång, platsspecifik historia.

Benämningen *Sápmi* var som framgått ingen språklig innovation, utan fanns där, i de samiska varieteterna, färdigt att använda. Dess introduktion och användning i det svenska språket representerade ett språklån: en av tre språkliga mekanismer som förekommer när nya ord börjar användas i ett språk. I denna nya språkkontext genomgick också benämningen som framgått en betydelseförskjutning: från att avse det samiska folket *och* deras bosättningsområde, till att i första hand avse det sistnämnda.

Sápmi är tvåstavigt och enkelt att uttrycka för såväl samiskspråkiga som andra och det var/är inte som *Sameätnam* också en benämning på en samisk kulturförening. Det sistnämnda bör rimligen ha varit en hämsko för benämningen *Sameätnam*. Den nordsamiska varietetens starka ställning – den största varieteten – bör vara en viktig förklaring till att det är den nordsamiska stavningen som vunnit störst spridning.

När forskarna under 2000-talet successivt införlivade *Sápmi* i den vetenskapliga prosan var det till betydande del ett uttryck för den postkoloniala teoribildningens ståndpunkt att forskningen ska utgå från de koloniserades perspektiv, i detta fall samerna och hur dessa upplevt och påverkats av den svenska nationalstatens koloniala politik. Ett syfte var att problematisera kolonialmaktens (samhällseli-

⁶⁸ <<http://www.samer.se/3267>>. Hämtat 16/9 2019.

ters) bild av "den andre", samerna som "vildar" eller harmoniskt levande naturmänniskor, och då var naturligtvis områdesbenämningar som *Lappland* och *lappmarker* omöjliga, laddade med statskoloniala, förtryckande innebörder.⁶⁹

Vår pilotstudie av benämningen *Sápmi* och hur den började användas i det svenska språket visar på behovet av att undersöka fler aktörer, inte bara forskare och skribenter i *Samefolket* – det gäller exempelvis det kulturella fältets aktörer och deras roll som språkliga förnyare. En närmare granskning av journalisternas (i första hand dagstidningar, SVT/SR) roll behövs också, inte minst vad gäller 1990-talet, liksom av hur *Sápmi* sedan 1980-talet använts av politiker på olika nivåer, men också inom olika partier. Avslutningsvis behövs även en fördjupad problematisering av hur forskare påverkar maktpolitiska benämningars legitimitet, men också empiriskt inriktade studier av *Sápmi* som nation och etnisk, kulturell gemenskap, från 1000-talet och framåt.

⁶⁹ Se t.ex. Anna-Lill Drugge (red.), *Ethics in Indigenous Research. Past Experiences – Future Challenges*, Umeå 2016; Christina Åhrén, "En samebys strategi för överlevnad" i *Kulturella Perspektiv*, nr. 1, 2014, årg. 23; Kristina Sehlin MacNeil, "Vad är urfolksmetodologier?" i *Kulturella Perspektiv*, nr. 1, 2014, årg. 23.

Käll- och litteraturförteckning

Elektroniska källor

- Kungl. Bibliotekets digitaliserade dagstidningsdatabas. Sökord: sápmi, s*pmi, sameland, sameättnam, same*ättnam. Hämtat 16/9 2019.
- Kuoljok, Sunna, "Samiska ortnamn – pusselbitar till historien", <<http://www.samer.se/3267>>. Hämtat 16/9 2019.
- Löfvendahl, Bo, "Sápmi finns inte i Svenska Akademiens ordlista" i *Svenska Dagbladet* 19/3 2017: <<https://www.svd.se/sapmi-finns-inte-i-svenska-akademiens-ordlista>>. Hämtat 29/8 2019.
- Nevadaart: Nevada Museum of art. "Saami"*, <<https://www.nevadaart.org/travels-in-norway-saami-part-3-of-3/>>. Hämtat 20/4 2018.
- "Samefolket" i *Nationalencyklopedin*: <<https://www-nese.proxy.ub.umu.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/samefolket>>. Hämtat 24/4 2018.
- "Samernas tid", [Dokumentärserie]: <<https://urplay.se/program/204533-samernas-tid-nordsamiska-allianser-i-sapmi>>, 2017, manus och regi, Magnus Sjöström. Hämtat 10/6 2018.
- Sametinget, <<https://www.sametinget.se/startside>>. Hämtat 25/8 2020.
- Sametinget: <<http://www.samer.se/1002>>. Hämtat 18/9 2020.
- "Sápmi" i *Nationalencyklopedin*: <<https://www-nese.proxy.ub.umu.se/uppslagsverk/encyklopedi/enkel/sapmi>>. Hämtat 24/4 2018.
- "Sápmi" Riksdagen: <<https://www.riksdagen.se/sv/global/sok/?q=s%C3%A1pmi&st=1>>. Hämtat 14/6 2018.
- Skjelta, Anna, "Same Ättnam": <<http://www.samer.se/4977>>. Hämtat 2/9 2019.
- Wikipedia: <<https://sv.wikipedia.org/wiki/S%C3%A1pmi>>. Hämtat 18/9 2020.

Litteratur

- Amft, Andrea, *Sápmi i förändringens tid. En studie av svenska samers levnadsvillkor under 1900-talet ur ett genus- och etnicitetsperspektiv*, Umeå 2000.
- Andersson, Kajsa, (red.), *Sápmi i ord och bild. I*, Hyltebruk 2015.
- Andersson, Kajsa, (red.), *Sápmi i ord och bild II*, Hyltebruk 2017.
- Arell, Nils, *Rennomadismen – markanvändning under kolonisationsepoken i fr.a. Enontekis socken*, Umeå 1977.
- Brändström, Anders, "Från förebild till motbild. Spädbarnsvård och spädbarnsdödlighet i Jokkmokk" i Sune Åkerman & Kjell Lundholm (red.), *Älvdal i norr*, Umeå 1990.
- Bylund, Erik, *Koloniseringen av Pite Lappmark*, Uppsala 1956.
- Campbell, Åke, *Från vildmark till bygd. En etnologisk undersökning av nybyggarkulturen i Lappland före industrialismens genombrott*, Uppsala 1948.
- Cocq, Coppelie, "Folklore och identitetsskapande. Vi och Dem i nord-samisk berättartradition" i Else Mundal & Håkan Rydving (red.), *Samer som 'De andra', samer om 'de andra'. Identitet och etnicitet i nordiska kulturmöten*, Umeå 2010.
- Cramér, Tomas & Ryd, Lilian, *Tusen år i Lappmarken*, Skellefteå 2012.
- Drugge, Anna-Lill (red.), *Ethics in Indigenous Research. Past Experiences – Future Challenges*, Umeå 2016.
- Edlund, Lars-Erik & Hene, Birgitta, *Lånord i svenskan. Om språkförändringar i tid och rum*, Lund 2007.
- Evans, Lisa, "Observations on the changing language of accounting" i *Accounting history*, vol. 15, n:o. 4, 2010.
- Fjellström, Phebe, *Samernas samhälle. I tradition och nutid*, Stockholm 1985.
- Grzega, Joachim, "Borrowing as a Word-finding Process in Cognitive Historical Onomasiology" i *Onomasiology Online*, no. 4, 2003.
- Hultblad, Filip, *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*, Uppsala 1968.
- Högström, Pehr, *Beskrifning öfver de til Sweriges Krona lydande Lapmarker*, Stockholm 1747. Även faksimilutgåva, Umeå 1980.

- Johansson, Peter, *Samerna – ett ursprungsfolk eller en minoritet? En studie i svensk samepolitik 1986–2005*, Göteborg 2008.
- Korhonen, Olavi, "Samiskan som språk och traditionskälla" i Olavi Korhonen & Birger Winsa. *Språkliga och Kulturella Gränser i Nordskandinavien. Två uppsatser*. Umeå 1997.
- Kvist, Roger, *Rennomadismens dilemma. Det rennomadiska samhällets förändring i Tuorpon och Sirkas 1760–1860*, Umeå 1989.
- Kvist, Roger, *Nordamerikansk indianpolitik och svensk samepolitik. En översikt och jämförelse 1750–1920*, Umeå 1992.
- Lantto, Patrik *Tiden börjar på nytt. En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*, Umeå 2000.
- Lantto, Patrik, "Borders, citizenship and change. The case of the Sami people, 1751–2008" i *Citizenship Studies*, vol. 14, nr. 5, 2010.
- Lantto, Patrik (red.), *Ett historiskt möte. Protokollet från samernas landsmöte i Östersund 1918*, Umeå 2018.
- Laulas, Elsa, *Inför lif eller död? Sanningsord i de lappska förhållandena*, Stockholm 1904.
- Ledman [Drugge], Anna-Lill, *Att representera och representeras. Samiska kvinnor i svensk och samisk press 1966–och 1700-talen*, Umeå 2012.
- Lehtola, Veli-Pekka, *The Sámi People. Traditions in Transition*, Fairbanks 2004.
- Lindmark, Daniel & Sundström, Olle (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi*, band 1 och 2, Umeå 2016.
- Lundmark, Lennart, *Uppbörd, utarmning, utveckling. Det samiska fångst-samhällets övergång till rennomadism i Lule lappmark*, Lund 1982.
- Manker, Ernst, *Bortom fjällen. Mark och människor i Lappland*, Stockholm 1957.
- Marklund, Bertil, *Det milsvida skogsfolket. Skogssamernas samhälle i omvandling, 1650–1800*, Umeå 2015.
- Moritz, Per, *Fjällfolk. Livsformer och kulturprocesser i Tärna socken under 1800- och 1900-talen*, Umeå 1990.
- Moyn, Samuel, *The Last Utopia. Human Rights in History*, Philadelphia 2012.
- Mulk, Inga-Maria, "Conflicts Over the Repatriation of Sami Cultural Heritage in Sweden" i *Acta Borealia*, 26:2, 2009.

- Muller, Dieter K., "Från renskötsel till turism. Om att försörja sig på samisk turism i Sverige" i *Ymer* 2019.
- Mörkenstam, Ulf, *Om 'Lapparnes privilegier'. Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997*, Stockholm 1999.
- Nordin, Gabriella, *Äktenskap i Sápmi. Giftermålsmönster och etnisk komplexitet i kolonisationens tidevarv*, Umeå 2009.
- Norlin, Björn, "Kyrkan, missionen och skolan" i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *Samerna och svenska kyrkan. Underlag för kyrkligt försoningsarbete*, Möklinta 2017.
- Pettersson, Robert, *Sami Tourism in Northern Sweden. Supply, Demand and Interaction*, Östersund & Umeå 2004.
- Ruong, Israel, *Fjälllapparna i Jukkasjärvi Socken*, Uppsala 1937.
- Ruong, Israel, *Samerna*, Stockholm 1969.
- Ruong, Israel, *Samerna i historien och nutiden*, Stockholm (1969) 1982.
- Sandström, Moa, *Dekolonisationskonst. Artivism i 2010-talets Sápmi*, Umeå 2020.
- Samefolket*, årg. 1965, nr. 7–9, årg. 1968, nr. 10–12, årg. 1976, nr. 2, årg. 1977, nr. 5, årg. 1978, nr. 6, årg. 1981, nr. 6, årg. 1982, nr. 3, årg. 1982, nr. 5, årg. 1982, nr. 6, årg. 1982, nr. 11, årg. 1983, nr. 1, årg. 1983, nr. 4.
- Schilar, Hannelene & Keskitalo, E. Carina H., "Ethnic boundaries and boundary-making in handicraft. Examples from northern Norway, Sweden and Finland" i *Acta Borealia*, vol. 35, nr. 1, 2018.
- Sehlin MacNeil, Kristina, "Vad är urfolksmetodologier?" i *Kulturella Perspektiv*, nr. 1, 2014, årg. 23.
- Sehlin MacNeil, Kristina, *Extractive violence on indigenous country. Sami and Aboriginal views on conflicts and power relations with extractive industries*, Umeå 2017.
- Sköld, Peter, *Samisk bosättning i Gällivare 1550–1750*, Umeå 1992.
- Sköld, Peter & Kram, Kristina (red.), *Kulturkonfrontation i Lappmarken. Sex essäer om mötet mellan samer och svenskar*, Umeå 1998.
- Sköld, Peter, "Samisk forskning inför framtiden" i Peter Sköld & Per Axelsson (red.), *Igår, idag, imorgon – Samerna, politiken och vetenskapen*, Umeå 2005.

- Sköld, Tryggve, "En manuskriptsida med samiska och lite finska" i Carl Linnæus, *Iter Lapponicum. Lappländska resan 1732. II Kommentardel. Utgiven med kommentarer och register av Ingegerd Fries och Sigurd Fries. Redaktör: Roger Jacobsson*, Umeå 2003.
- Stoor, Krister, "Jag är same. En betraktelse av samiska kulturgränser under 1990-talet" i Patrik Lantto, Eivind Torp, Ellacarin Blind, Anna-Lill Drugge, Krister Stoor & Michael Lindblad (red.), *Vänbok till Lars Thomasson. Banbrytande forskare*, Umeå/Ubmeje 2018.
- Säljö, Roger, "Betecknandets politik – kommunikation som social handling" i *Utbildning & Demokrati*, vol. 9, nr. 2, 2000.
- Train, C. Leu, *Tourism work among Sami indigenous people. Exploring its prevalence and role in sparsely populated areas of Sweden*, Umeå 2018.
- Uppman, Brit, *Samhället och samerna 1870–1925*, Umeå 1978.
- Västerbottens-Kuriren* 8/8 2019.
- Åhrén, Christina, "En samebys strategi för överlevnad" i *Kulturella Perspektiv*, nr. 1, 2014, årg. 23.
- Öhman, May-Britt, "Julevädno ja mån. Lule älv och jag – tystnad, minnesförlost och jojka älven som samisk-svensk vattenkraftshistoria" i Nina Wormbs & Thomas Kaiserfeld (red.), *Med varm hand. Texter tillägnade Arne Kaijser*, Stockholm 2015.
- Öhman, May-Britt & Palo, M. & Thunqvist, E.-L., "Public participation, human security and public safety around dams in Sweden: A case study of the regulated Ume and Lule rivers" i *Safety Science Monitor*, Issue 2, 2016, article 8.
- Öhman, May-Britt, "TechnoVisions of a Sámi Cyborg. Reclaiming Sámi Body, Land-, and Waterscapes After a Century of Colonial Exploitations in Sábmme" i J. Bull & M. Fahlgren (red.), *Illdisciplined Gender, Crossroads of Knowledge*, 2016.
- Össbo, Åsa, *Nya vatten, dunkla speglingar. Industriell kolonialism genom svensk vattenkraftutbyggnad i renskötselområdet 1910–1968*, Umeå 2014.

ANDERS JOHANSSON

Folke Isaksson

Om författaren och litteraturkritikern och dennes arkiv vid Umeå universi- tetsbibliotek

Folke Isaksson föddes i Kalix 1927 och avled i Vaxholm 2013. I början av 1940-talet flyttade han med föräldrarna till Gammelstad och 1945 gick han ut Luleå läroverk.

I Luleågymnasisternas tidning *Bore* publicerade Isaksson sina första artiklar. Efter studier i Uppsala började han skriva på allvar. Han publicerade sig i tidskrifter som *Bonniers litterära magasin* (BLM) samt verkade som kritiker i *Expressen*, *Dagens Nyheter* och dåvarande *Morgon-Tidningen*.

År 1951 debuterade Isaksson med diktsamlingen *Vinterresa* som följdes av ett antal diktsamlingar under 1950-talet. Efter fem diktsamlingar gjorde han i början av 1960-talet reträtt från poesin för att i stället under ett par decennier helt ägna sig åt det litterära och politiska reportaget, med resor till bland annat Indien och Vietnam – och svenska verkstadsgolv. Först kom boken *Älven* (1961), en bok om Ångermanälven i samarbete med fotografen Lars Bergström. Han fortsatte under 1960-talet i ett samarbete med fotografen Stig T.

Karlsson med resereportage från bland annat Indien, Polen och Kina. Vid slutet av 1960-talet och början av 1970-talet gjorde Isaksson ett antal verkstadsdokumentationer med Jean Hermanson. Samarbetet mellan dem resulterade bland annat i prosaverken *Dom svarta: en bok om gjuteriarbetare i Sverige* (1970) och *Nere på verkstadsgolvet* (1971).

Bild 1. Folke Isaksson i Gammelstad kyrkby omkring 1950-tal eller 1960-tal. Fotografiet återfinns i Folke Isakssons arkiv, volym E2:2.

År 1981 återkom Isaksson till poesin med diktsamlingen *Tecken och under*. Diktsamlingen *Hos mormor* utkom 1993, en diktsamling där han ägnar sin mormor ett antal dikter. Tillsammans med sin bror, museimannen Olov Isaksson (1931–1998), skrev han om sin hembygd i *Gammelstad: Kyrkby vid*

Lule älv (1992). Folke Isaksson översatte även ett flertal europeiska diktare till svenska. Bekanta är hans poesivandringar om kända europeiska författare och intellektuella och deras miljöer som sändes på SVT på 1980- och 1990-talet.

Bild 2. Folke Isakssons mormor, Johanna Nordqvist, född Hedström. Fotografiet återfinns i Folke Isakssons arkiv, volym E2:1.

I samband med överföringen av sitt författararkiv skänkte Folke Isaksson även stora delar av sitt bibliotek till Umeå universitetsbibliotek. Gåvan omfattar drygt 40 hyllmeter böcker med betoning på svenska författare efter 1945 och specialsamlingar rörande Carl Jonas Love Almqvist samt Pariskom-

munen 1871. Dessutom ingår i arkivet en samling av Jonathan Swifts roman *Gullivers resor* på olika språk och i olika editioner.

Arkivet efter Folke Isaksson omfattar ca sex hyllmeter och består företrädesvis av manuskript, dagböcker, korrespondens, klipp och fotografier. Handlingarna omfattar åren från omkring 1940 till 2010. Arkivet har ordnats i sex huvudkategorier. Serien "Personliga handlingar" består av bland annat pass, betyg och ekonomiska handlingar. Serien "Manuskript och egna verk" innehåller olika typer av manuskript. Här kan bland annat nämnas manuskript till dikter och prosamanuskript. "Korrespondensserien" innehåller familjbrev, brev till Folke Isaksson från författarkollegor och brev från en allmänhet. I serien "Handlingar rörande arkivbildarens verksamhet" finner man bland annat material rörande Carl Jonas Love Almqvist, Pariskommunen, Gruppbilder och Posivandringar (författarporträtt). I "Samlingar" hittar man författarens pressklipp- och fotografisamlingarna samt ljudupptagningar där Folke Isaksson medverkar. I kategorin "Övrigt" finns bland annat studentuppsatser och reseskildringar.

Vid arbetet med arkivet har största möjliga hänsyn tagits till den inre ordning som rådde vid leveransen av arkivet. Arkivet är fritt tillgängligt för forskning, förutom korrespondens och dagböcker där en tidsgräns har satts fram till 2030.

Vidare läsning om Folke Isakssons lyrik finns i Håkan Sandgrens doktorsavhandling *Landskap på jorden och i drömmen. Studier i Folke Isakssons lyrik* (1999).

ANN SIGFRIDSSON OCH HANS K:SON BLOMQUIST

Västerbottens läns första uppfostringsanstalt för sinnesslöa barn

Trots att ett stort antal barn, föräldrar, beslutsfattare m.fl. på olika sätt berörts, är i dag relativt litet känt om den tidiga institutionsvården i Västerbotten för barn med intellektuell funktionsnedsättning. Vi bedömer det därför motiverat att redovisa något om förhållandena vid den första uppfostringsanstalten i Umeå, som var belägen på Johannesgården på Backen och därefter på Brogården (Gamla lasarettet). Föreståndarinnan Fanny Holmberg var verksam vid anstalten från öppnandet i september 1902 till januari 1932, som också är artikels tidsmässiga avgränsning. Under denna period skrevs det in 269 "bildbara" barn på anstalten. Förutom undervisning av barnen fick man handlägga flyttning till nya lokaler, utbrott av eld, smittkoppor och tuberkulos m.m. År 1910 öppnades också ett asylboende för "icke bildbara" barn. Inledningsvis följer några bakgrundsavsnitt av relevans för den fortsatta framställningen.

Benämningar

De olika benämningar som använts för barn med intellektuell funktionsnedsättning har ändrats över tid. Begrepp som förekommit är *abnorm, dåre, förstånds-handikappad, idiot, imbecill, intellektuellt funktionsnedsatt, mentalt retarderad, psykiskt utvecklingsstörd, sinnesslö, svagsint, vansinnig*, etc. Nutida forskare inom området och språkvetare diskuterar om man skall tala om *individer med funktionsnedsättning* eller *funktionsnedsatta individer*. Det finns argument för båda synsätten.¹ I denna text används dåtidens språkbruk. Benämningarna på berörda institutioner har också skiftat. De har oftast kallats *sinnesslöanstalter* eller *uppfostringsanstalter*. *Arbetshem* benämndes de institutioner där vissa bildbara barn fick förlängd skoltid för undervisning i praktiska göromål. För de barn som inte kunde anpassa sig till samhället blev boendet där mångårigt. De som ansågs som "icke bildbara" barn placerades på asyl. Senare ändrades namnet på sinnesslöanstalter till *skolhem* och på asyler till *vårdhem*.

¹ Helena Haage, *Disability in individual life and past society. Life-course perspectives of people with disabilities in the Sundsvall region of Sweden in the nineteenth century*, Umeå 2017.

Tidiga insatser för sinnesslöa

I Frankrike hade Jean-Jacques Rousseau redan på 1700-talet framhållit att det hos varje barn finns en naturens egen fria utveckling som man skall ta till vara och utveckla.² Inspireerade av upplysningens idéer togs under 1800-talets första hälft olika initiativ till vård och utbildning av barn med intellektuella funktionshinder. En annan fransman, Édouard Séguin (1812–1880), publicerade år 1846 *Traitement moral, hygiène et éducation des idiots et des autres enfants arriérés ou retardés dans leur développement, agités de mouvements involontaires, débiles, muets non-sourds, bègues etc.* Genom att stimulera olika fysiska och psykiska funktioner hos barn med "idioti" erhöll han goda resultat. Handboken översattes till många språk och blev över hela västvärlden en bas för sinnesslöpedagogiken.

I Sverige föreslog år 1857 läkaren vid Danvikens hospital i Stockholm, sedermera medicinalrådet, Carl Ulrik Sondén (1802–1875), att staten borde åta sig de sinnesslöas uppfostran i likhet med vad som skett i flera andra europeiska länder:

² Karl Grunewald, *Från idiot till medborgare*, Stockholm 2009, s. 44.

Vi tala för sådane som icke sjelfve kunna föra sin talan; vi tala för sådane, som hittills överallt städse blifvit försummade; vi tala för sådane som oftast torde kunna uppfostras till nyttiga medborgare, och alltid bör kunna påräkna säkert skydd och god vård af våra händer; vi tala för sådane som, ehuru utan eget förvållande, äro högst olycklige; och ehuru ur stånd af ädla känslor, dock förbigås med förakt – på att de måtte komma i åtnjutande af samhällslefnandens lycka, att förnuftets ljus och lifvets glädje måtte upplifva deras likgiltiga eller bedröfvade anleten och det stackars olyckliga hjertat må klappa af tacksamhetskänsla för sine välgörare.³

Sondén fick dock inget gehör vid denna tidpunkt.

Under 1800-talets senare del visades viss omsorg om sinnesslöa främst i form av välgörenhet. Bataljonspredikant P. B. J. Glasell (1824–1895) öppnade år 1863 i Bohusläns skärgård en privat uppfostringsanstalt för barn med dövstumhet, epilepsi och sinnesslöhet. Den första anstalten i Sverige för barn med enbart sinnesslöhet startades år 1866, på helt ideell basis, av Emanuella Carlbeck (1829–1901) i Göteborg och hade plats för fyra intagna. Den utökades och flyttade på 1870-talet till lantegendomen Johannesberg. År 1883 skänktes den med skola, arbetshem och asyl för "obildbara barn" till Skaraborgs läns landsting.⁴ Denna anstalt blev en förebild för andra institutioner i landet.

³ Carl Ulrik Sondén, "Om Idioters uppfostran och undervisning" i *Hygiea. Medicinsk och Farmaceutisk Månadstidskrift* nr 5 1857, s. 299–310.

⁴ Ann Wiking, *Johannesberg – en vårdhistoria*, Skara 1995.

Skolplikt och lärarutbildning

År 1842 infördes i Sverige allmän folkskola och år 1882 sexårig skolplikt, dock inte för alla barn. Barn med utvecklingsstörning, som ansågs bildbara, fick skolplikt först år 1944, andra psykiskt efterblivna barn år 1954.

”Föreningen för sinnesslöa barns vård” bildades år 1869 med målsättning att ”inom fäderneslandet verka för sinnesslöa barns uppfostran till medvetna och nyttiga medlemmar av samhället”.⁵ År 1870 startade denna förening på Norrtullsgatan i Stockholm vad som angavs vara Sveriges första skola för sinnesslöa barn. Den 46 år gamla språkkunniga änkefrun Thorborg Rappe (1832–1902) tillträdde i augusti 1878 tjänsten som föreståndarinna. Huruvida Rappe hade någon formell utbildning är inte känt, men hon skaffade sig stora kunskaper inom sinnesslöområdet genom praktiskt arbete och studieresor i Europa och USA.⁶ Ett seminarium för sinnesslöa lärarinnor startade 1879 och Rappe övertog större delen av utbildningsverksamheten. Föreläsningarna, som var influerade av Séguins ovan refererade bok, utgavs på svenska år 1903.⁷ Från början utbildades årligen två lärarinnor. År 1898 utökades antalet elever till fyra och utbildningen blev tvåårig. Den avslutades med graderade betyg efter en teoretisk och praktisk examen.

⁵ Herbert Scharin. *Slagsta-hemmet och dess förhistoria (1870-1970)*, Stockholm 1990, s. 17.

⁶ Håkan Brockstedt, *Slagsta skola och seminarium och dess föregångare. Skolan för sinnesslöa barn i Stockholm. Ideologi och praktik i undervisningen av barn med utvecklingsstörning 1870–1950*, Stockholm 2000, s. 76.

⁷ Thorborg Rappe, *Några råd och anvisningar vid sinnesslöa barns (idioters) vård, uppfostran och undervisning*, Stockholm 1903.

Skolhemmet och seminariet flyttade 1911 till Slagsta i Botkyrka socken där man fortsatte med utbildning av både lärare och elever.⁸ År 1951 övertog Stockholms stad ansvaret.

Den första sinnesslöanstalten i Västerbotten

Riksdagen beslutade år 1878 om statsbidrag till uppfostringsanstalter för sinnesslöa barn. Bidraget var villkorat, så kallade "obildbara barn" och barn med epilepsi skulle inte skrivas in och staten skulle ha rätt att inspektera anstalterna. I Västerbotten fanns det år 1900 75 barn i åldrarna 8–16 år, vilka klassats som "sinnesslöa", varav 55 ansågs bildbara. Efter motioner 1896 och 1900 om inrättande av en anstalt för undervisning av utvecklingsstörda, tillsatte landstinget en utredning och 18 september 1901 beslutades att en uppfostringsanstalt för undervisning av sinnesslöa barn som ej hade fallandesjuka (epilepsi) skulle starta.⁹

För anstalten tillsattes en styrelse med kyrkoherden i Umeå landsförsamling Olof Ahnlund som ordförande.

⁸ Brockstedt 2000, s. 9.

⁹ Västerbottens läns landsting, landstingsarkivet, *Förhandlingar 1900–1904*, protokoll 18/9 1901, § 33, Umeå (utan årtal).

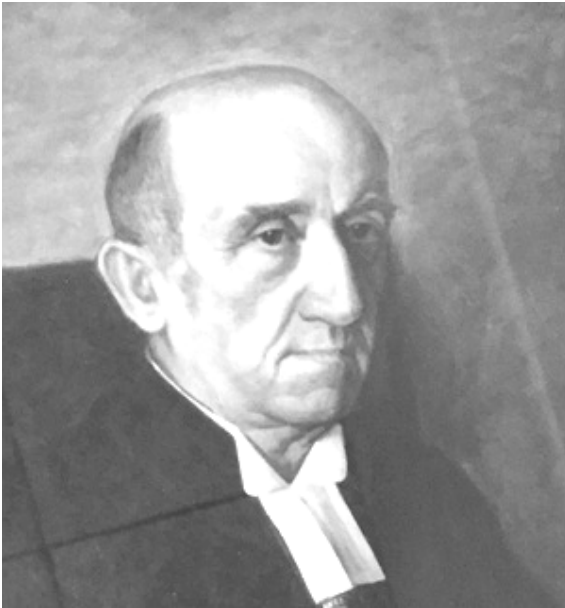

Bild 1. Kyrkoherde Olof Ahnlund (1853–1933) var ordförande i styrelsen för sinnesslöanstalten och sedermera även för landstinget. Foto: Västerbottens läns landsting.

Maximalt 25 barn skulle beredas plats på lämplig lokal i närheten av Umeå från och med hösten 1902. Ändamålet angavs i styrelseprotokoll vara "att till uppfostran mottaga länet tillhöriga sinnesslöa barn som äro i någon mån mottagliga för undervisning".¹⁰ Styrelsen hade att utifrån tillgängliga medel anskaffa lokaler, anställa personal,

¹⁰ Västerbottens läns landsting, landstingsarkivet, *Förhandlingar 1900–1904*, protokoll 18/9 1902, § 67, Umeå (utan årtal). Förslag till reglemente för Västerbottens läns uppfostringsanstalt för sinnesslöa barn (skrivelse Nr. 63) antogs enligt protokollet under denna paragraf.

värdera ansökningshandlingar, skriva in och skriva ut barn, infordra och bedöma anbud på livsmedel, samt ordna med ved till spis och kakelugnar m.m.

Från början kännetecknades vårdideologin av barmhärtighet och optimism. När man efterhand erfor att det var bara ett fåtal av de aktuella barnen som efter skolgången klarade sig helt självständigt i samhället, blev man emellertid mera pessimistisk. Det gällde dock fortfarande att skydda de funktionshindrade från omgivningens ibland hårdhänta behandling och mobbning och att värna samhällets invånare från kanske närgångna och möjligen någon gång farliga utvecklingsstörda. Båda synsätten och statsbidragens storlek kom att sätta sin prägel på institutionsbyggandet också i Västerbotten.

Johannesgården

Styrelsens beslöt att av komminister Axel Ohlsson från 1 juli 1902 hyra och låta inreda Johannesgården belägen nära Umeå landsförsamlings kyrka på Backen. Gården hade tidigare bebotts av den arkitekt- och snickarkunnige komministern J. A. Linder (1783–1877) som försett huset med en övervåning.¹¹ År 1902 bestod fastigheten av två bostadshus med 14 rum, erforderliga uthus och en stor inhägnad trädgård. Trots ett pampigt yttre var lokalerna provisoriska för sitt ändamål. Vatten hämtades från en brunn på grann-

¹¹ Karin Eriksson, "Komministern som var arkitekt, byggmästare och träsnidare" i *Västerbotten* nr 4 1977, s. 247–259.

gården och vattentillgången var tidvis knapp. Till badrummet på övervåningen fick vattnet pumpas för hand och cisternen där var frostkänslig och fick vintertid tömmas efter användning. Avloppen från badrum och kök bedömdes vara tämligen goda eftersom ledningarna ledde till ett större dike nedanför anstalten, men från tvättstugan fanns inget avlopp utan spillvattnet fick tränga ned i jorden. Klosetterna var undermåliga och på grund av sorkangrepp var man i behov av en ny iskällare. I oktober 1905 uppstod eldsvåda i anslutning till rum avsedda för isolering av sjuka barn. Ingen person kom till skada, men 31 linnehanddukar och en klädkorg förstördes. Lokalerna kritiserades vid de statliga inspektionerna och renoverades delvis, men när man år 1908 erbjöds att flytta till Gamla lasarettet gjorde man det.

Bild 2. Johannesgården på Backen, Umeå landsförsamling, där sinnesslöanstalten var inrymd 1902–1908. Fotograf och årtal är ej kända. Bilden har erhållits via Stiftelsen Ume Älvdal.

Gamla lasarettet – Brogården

Gamla lasarettet i Umeå är ett av landets äldsta bevarade lasarettshus. Det uppfördes, efter beslut av kung Gustav III år 1785, i ett plan med fyra rum och åtta vårdplatser. Lasarettet byggdes 1863 på med en våning, samt utökades med en träpaviljong 1866 och en paviljong i sten 1895–1898.¹²

År 1907 flyttade sjukvården till ett nybyggt större lasarett på Ålidbacken (det som efter hand utvecklats till Norrlands universitetssjukhus) och den 1 oktober 1908 flyttade sinnesslöanstalten in i det delvis renoverade Gamla lasarettet. Anstalten inhägnades med ett två meter högt plank mot gatan och granntomterna, samt med ett mot Umeälven något lägre spjälstaket. Man noterade att vissa av barnen, som var vana vid större rörlighet på Johannesgården, nu kände sig instängda.

Bild 3. Sinnesslöanstalten Brogården (Gamla lasarettet) Storgatan 28, Umeå. Foto: Per Blomquist, 2018.

¹² Anders Brändström, "Umeå lasarett och de första patienterna" i *Västerbotten* nr 3/4 1985, s. 148–168.

Under många år diskuterade landstinget lämpliga lokaler också för de "obildbara" barnen. Medicinalstyrelsen godkände slutligen i december 1910 ett provisoriskt asylboende för dessa, även det inrymt i Gamla lasarettet.

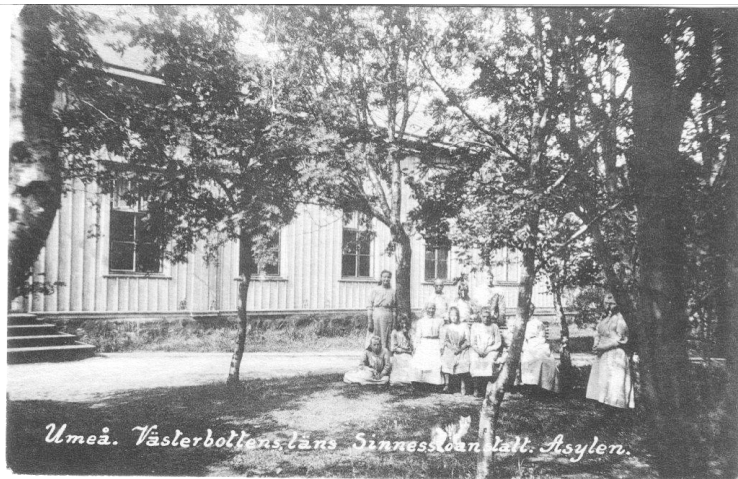

Bild 4. Västerbottens Sinnesslöanstalt. Asylen. Vykort från 1912. Fotograf okänd, bilden har erhållits via Stiftelsen Ume Älvdal.

Öppnandet år 1915 av såväl arbetshem som asyl på den donerade egendomen Strömsör vid Öre älv i Nordmalings kommun medförde flyttning av ett antal "obildbara" barn.¹³ De kvinnliga arbetshemseleverna blev emellertid kvar på Gamla lasarettet. Det blev även utbildningen av de sinnesslöa barnen, som fortsatte i de tidigare lokalerna. Från mitten av 1930-talet ändrades namnet från *sinnesslöanstalt* till *Skolhemmet Brogården* och där fortsatte verksamheten till år

¹³ Eva Vikström, "Strömsörs vårdhem" i *Västerbotten* nr 3/4 1985, s. 244–248.

1949.¹⁴ Det året invigde Prinsessan Sibylla landets då största skolhem i Brattby utanför Umeå, med plats för sammanlagt 150 pojkar och flickor med utvecklingsstörning, dit verksamheten nu flyttade.¹⁵

Inskrivning och utskrivning

Med anledning av starten av en sinnesslöanstalt i länet år 1902 efterfrågades sinnesslöa barn i åldrarna 7–11 år i samtliga Västerbottens kommuner. Tio av länets femton kommuner svarade att man hade ett eller flera sinnesslöa barn i aktuella åldrar. Samtliga dessa barn kunde inte beredas plats. Yngre och äldre barn med sinnesslöhet och barn som led av epilepsi avvisades. I enstaka fall vägrade målsman följa kommunens förslag att söka inträde för sin myndling. Till ansökan från föräldrarna skulle bifogas prästbetyg med attest om dop och vaccination, intyg om målsmans ekonomiska situation, läkarintyg, pastors och anförvanters redogörelser angående familjeförhållanden och anlag, samt ansvarsförbindelse för årsavgiften. Efter åtta års skolgång skulle barnen skrivas ut och avhämtas av målsman.

Från september 1902 bedrevs undervisning av 12 elever i åldrarna 7,5–11,5 år på Johannesgården. Efter flyttningen till Brogården hösten 1908 erbjöds plats för 25 barn och

¹⁴ Västerbottens läns landsting, landstingsarkivet, Styrelsen för länets sinnesslöanstalter, Protokoll med handlingar AI:2 (1929–1948), 29/11 1934, § 4.

¹⁵ Lars Ricknell, *Från institution till gruppboende. Omsorger i förändring i Västerbottens län*, Umeå 1996.

efterhand ökade antalet platser ytterligare. Fram till och med januari 1932 skrevs sammanlagt 269 barn in.¹⁶ Av dessa var 156 pojkar (58 %) och 113 flickor (42 %). Barnen kom från alla länets kommuner inklusive fjällvärlden. Antalet nyinskrivna per år varierade mellan 1 och 13, men år 1915, då man skrev ut (överflyttade) många barn till asylboendet på Strömsör, skrevs 20 nya elever in på Brogården.

Ansökningshandlingarna är troligen ej bevarade, men vid inskrivningen noterades kortfattade individuella uppgifter i rubriksatta kolumner i en matrikel.¹⁷ Från dessa noteringar hämtas att många barn talade dåligt och några knappast alls. En pojke hade s.k. hålgom, dvs. gomspalt och en annan led av tilltagande dövhet. Flera barn var närsynta. Gångdebuten var ofta sen och några barn gick med svårighet. Förmågan att hålla sig ren och att klä sig varierade. "Humörförändringar" var vanligt och flera barn hade anfall eller regelrätta kramper trots att detta egentligen var ett hinder för inskrivning. "Seder och uppförande", samt "Uppfattning och begrepp", varierade mycket bland barnen. "Bråkighet och oärlighet" antecknades även. Årligen summerades kortfattat barnens utveckling såväl praktiskt som teoretiskt. Under rubriken "Anmärkningar" noterades uppgifter rörande konfirmation, sjukdomar och menstruation, samt om man fick gå ärenden på stan m.m. Specifika diagnoser rörande individens utveckling registrerades inte.

¹⁶ Som berördes inledningsvis har vi valt att avsluta redovisningen 31 januari 1932 då föreståndarinnan Fanny Holmberg (se nedan) gick i pension efter 30 års tjänst på anstalten.

¹⁷ Västerbottens läns landsting, landstingsarkivet, Västerbottens läns sinnesslöanstalt, Matrikel D3:1 (1902–1933).

Prevalensen av sinnesslöhet och "idioti" hos barn vid förra seklets början är osäker. Några regelrätta begåvnings-test redovisas inte. Sådana test kom i mer allmänt bruk i Västerbottens skolor på 1940-talet och då med den för svenska förhållanden av dr Alice Hellström standardiserade skalan av Terman-Merill-testet.¹⁸

Som målsman angavs i regel fadern om han levde. De sinnesslöa barnen kom från hela länet och olika sociala omständigheter, men relativt många familjer var lågutbildade, barnrika och relativt fattiga. Barn från sådana familjer fick årsavgiften reducerad från 100 till 50 kronor. Ganska ofta erlades avgiften av hemkommunens fattigvård eller i några fall, efter ansökan, av Malmö barnhusfond. För 1 krona år 1903 kunde man, mätt med konsumentprisindex, köpa varor och tjänster motsvarande ca 61 kronor år 2020.

Vistelselängden på anstalten varierade enligt elevmatrikeln. Enstaka barn skrevs ut redan efter något dygn eller någon vecka. Andra fick hämtas hem efter några månader eller år. Omkring 40 barn fullgjorde åtta års skolgång. Några barn blev, utan bidrag från staten, kvar på Brogården i ytterligare något år.

¹⁸ Begreppet *intelligens* och IQ-testning har genom åren varit föremål för många diskussioner. Sedan Sverige införde allmän värnplikt år 1901 har de som mönstrat genomgått anlags- och lämplighetstest. IQ-testning i skolsammanhang infördes senare. Numera uppges i västvärlden 0,5–1,5 % ha en lindrig intellektuell funktionsnedsättning, dvs. IQ mellan ca 50 och 70 och motsvarande nedsatt adaptiv förmåga, och ca 3 % ha en svår intellektuell funktionsnedsättning, dvs. IQ under ca 50. Se Elisabeth Fernell, "Intellektuell funktionsnedsättning" i Martin Jägervall & Johan Lundgren (red.), *Barnneurologi*, Lund 2017, s. 247–253.

Orsakerna till utskrivningarna varierade. Två flickor ansågs enligt matrikeln ej vara sinnesslöa och skrevs ut för att genomgå vanlig skolgång på hemorten. Två pojkar bedömdes som mycket störande och kanske farliga för kamraterna, varför de också skrevs ut till hemmen. Tre barn remitterades till Vilhelmsro i Jönköping, som specialiserat sig på utvecklingsstörda barn med kramper. Två dövstumma pojkar, en av dem bedömd som ej sinnesslö, remitterades till en specialanstalt i Härnösand. Barn som ansågs sexuellt utlevande eller ha ett våldsamt kynne skrevs ut (överfördes) till de statliga anstalterna Salbohed utanför Sala (två pojkar) och till Vänersborg (en flicka). Fyra barn skrevs ut i anslutning till att föräldrarna flyttade från Västerbotten till ett annat län. Av emotionella eller sociala skäl skrevs 22 barn på föräldrarnas begäran ut till sina hem. I några fall avslag styrelsen en sådan begäran, troligen grundades besluten i dessa fall på information om en mindre tillfredsställande hemsituation. Ett ganska stort antal barn bedömdes efter kortare eller längre tids undervisning på sinnesslöanstalten vara "obildbara" och skrevs ut till antingen hemmen, arbetshem eller till asylboende på Strömsör.

Hälsovård och sjukvård

Som anstaltsläkare anställdes under varierande tidsperioder olika provinsialläkare eller lasarettläkare, bland de sistnämnda den kände kirurgen och forskaren K. H. Giertz

(1876–1950) och ögonläkaren och politikern P. G. Lundgren.¹⁹ I sina årsrapporter utgick läkarna från belastningsfaktorer och antagliga orsaker till uppkomsten av sinnesslöheten, med bland annat följande rubriker: sinnessjukdom, sinnesslöhet, alkoholism eller epilepsi hos släktingar, neurasteni/hysteri (nervösa rubbningar), syfilis, tuberkulos, yttre våld, skrämsel under fosterlivet, långvarig/svår förlossning, medfödda sjukdomar, otillräcklig eller olämplig föda under spädbarnsdom, vanvård, yttre skador, samt barnsjukdomar. Rubrikerna återspeglar den tidens syn på orsaker till sinnesslöhet.²⁰ Ärftliga faktorer och alkoholism angavs oftast som möjliga orsaker. Att föräldrarna var kusiner eller släkt med varandra på annat sätt noterades i relativt många fall.

Anstaltsläkaren gjorde regelbundna besök, konsulterades vid behov och summerade årligen hälsoläget på anstalten. De individuella sjukjournalerna har ej återfunnits i landstingets arkiv och är av allt att döma ej bevarade. Återkommande sjukdomar enligt årsrapporterna var mässling, påssjuka, röda hund, kikhosta, vattkoppor, diarréer, öroninflammationer, halsfluss, luftrörskatarr, lunginflammation, humörförändringar, kramper, skabb, eksem m.m. Man hade även fall av blindtarmsinflammation

¹⁹ Karl-Anders Jacobsson, "Föregångsman och humanist" i *Västerbotten* nr 4 2014, s. 59–67.

²⁰ Sedan den aktuella tiden har kunskapen på detta område ökat betydligt och de diagnostiska metoderna utvecklats avsevärt, se Hans K:son Blomquist, *Mental retardation in children. An epidemiological and etiological study of mentally retarded children born 1959–1970 in a northern Swedish county*, Umeå 1982. Fortfarande kan orsaken eller orsakerna till en intellektuell funktionsstörning hos vissa barn emellertid inte alltid klargöras.

(opererades 1919), kretinism (underfunktion av sköldkörteln), difteri, barnförblamning m.m. De intagnas hälsoläge bedömdes dock oftast som i huvudsak gott. Det skilde sig förmodligen inte anmärkningsvärt från situationen för icke institutionsboende barn vid denna tid, dvs. före introduktionen av flertalet vaccin och antibiotika.

För en flicka vars vänstra sida var nästan lam beslöt styrelsen inköpa vad som benämndes som en erforderlig elektrisk apparat "då elektrisk behandling torde bli behövlig även för andra barn och det skulle bli för dyrbart att låna".²¹ Man beslöt också att anskaffa bandage åt en elev vars ben var krokigt. Flera av barnen var "osnygga", dvs. kissade på sig på dagen eller natten och några hade svårt att reglera sin tarmtömning. I de flesta årsrapporterna poängteras att man inte använde några tvångsmedel.

För att vårda elevernas tänder vidtalade man en tandläkare att en gång årligen besöka anstalten och i december 1908 infann sig tandläkaren Iwan Linden (1862–1948) och verkställde utan ersättning erforderlig tanddragning.

Det inträffade enstaka ben- och armbrott, men inga andra allvarliga tillbud. Samtliga barn på Johannesgården drabbades dock år 1903 av smittkoppor och många insjuknade senare i tuberkulos.

Enligt ett styrelseprotokoll intogs en 9 år gammal pojke från Skellefteåtrakten på Johannesgården den 4 juli 1903. Han insjuknade efter två dagar med utslag på bål och

²¹ Västerbottens läns landsting, landstingsarkivet, Styrelsen för länets sinnesslöanstalter, Protokoll med handlingar AI:1 (1901–1929), protokoll 19/12 1903, § 5.

dåsighet. Läkare konstaterade smittkoppor den 12 juli och fram till 21 augusti insjuknade även de övriga 11 barnen på anstalten, vilka var i åldrarna 9–13 år. Även en sköterska diagnostiserades med smittkoppor. Pojken hade högst sannolikt smittats på sin hemort.²² Man övervägde flyttning av de sjuka till ett epidemisjukhus, men beslutade i stället att isolera dem på anstalten. Samtliga fall var av lindrig art. För att förhindra ytterligare spridning av sjukdomen utfärdade kommunalnämnden förbud för obehöriga att besöka anstalten vid ett vite av 10 kronor. Alla på Backen boende personer som var över 9 år revaccinerades på kommunens bekostnad. Anordningarna på den provisoriska sjukstugan på Backen kompletterades i fall sjukdomen skulle sprida sig utom anstalten. Genom de vidtagna åtgärderna kunde smittspridningen i Umeåområdet emellertid begränsas till Johannesgården. Efter slutdesinfektion den 19 september 1903 förklarades anstalten vara smittfri.

Att smittkoppor kunde spridas i länet torde bland annat bero på att andelen smittkoppsvaccinerade år 1902 var lägre

²² I mars år 1903 smittades 6 personer och i april 13 personer i byarna Långviken, Östra Fahlmark och Sjöbotten omkring 2 mil söder om Skellefteå av smittkoppor. Två av fallen bedömdes som mycket svårartade och flera som ganska svårartade, men sjukdomen bedömdes i allmänhet vara jämförelsevis godartad. Ingen drabbad avled. Smittan hade troligen överförts av en till sitt hem i Långviken närmast från England återvändande sjöman, som avmönstrade den 12 februari och som insjuknade lindrigt i smittkoppor den 26 februari. Därefter insjuknade fem personer i omgivningen innan distriktsläkare Berggren den 27 mars ställde diagnos och vidtog åtgärder för att försöka förhindra spridning (Västerbottens läns landsting, landstingsarkivet, *Årsberättelse för förste provincialläkaren i Västerbottens län 1899–1903*, Umeå (utan årtal), s. 22f.).

än tidigare. Orsakerna till detta var enligt förste provinsialläkare Cronberg bland annat kyla, stora distrikt, nomadiserande befolkning, sjuklighet hos barnen, "ögondiagnostiker" och tredska hos en del föräldrar, samt pastor Liljequists läror om vaccinetns skadlighet.²³

Sedan år 1903 har det inte rapporterats några fall av smittkoppor i Västerbotten bortsett från krigsåret 1917 då 49 personer insjuknade och 7 avled på Teg och i Vännäs några mil utanför Umeå.²⁴

Smittkoppor, variola

Smittkoppor är en troligen flera tusen år gammal virussjukdom som etablerades i Sverige på allvar under 1700-talet. Sjukdomen spreds epidemiskt framför allt hos barn. Inkubationstiden är 12–14 dagar. Ympning påbörjades i Sverige år 1754, men metoden fick inte någon stor spridning. Vaccination med sekret från kokoppor infördes i vårt land år 1801 och var obligatoriskt mellan 1816 och 1976. De sista fallen i Sverige inträffade i Stockholm år 1963, en begränsad epidemi som drabbade 27 personer varav 4 avled. De sista fallen av naturligt förekommande smittkoppor i världen förekom i Somalia år 1977. År 1980 bedömde WHO sjukdomen vara utrotad.

²³ Västerbottens läns landsting, landstingsarkivet, *Årsberättelse för förste provinsialläkaren i Västerbottens län 1899–1903*, Umeå (utan årtal), s. 37.

²⁴ Hans K:son Blomquist, "Minnet av en smittkoppsepidemi" i *Läkartidningen* 33–34 2017, s. 139f. Smittan överfördes den gången via en vagnskarl på ett s.k. invalidtåg.

I början av 1900-talet ökade antalet tuberkulossjuka i Sverige och inte minst drabbades Västerbotten. Dödligheten var mycket hög. Minst femton av barnen på sinnesslöanstalten insjuknade i misstänkt eller verifierad lungtuberkulos. Någon effektiv behandling fanns inte. Enstaka barn försökte man isolera på anstalten, andra erbjöds vård på Umeå lasarett eller på sjukstugor på respektive barns hemort. Åter andra skrevs ut till hemmen. Inte förrän 1926 öppnades Hällnäs sanatorium, som förutom separata avdelningar för kvinnor och män, även hade en särskild barnavdelning.²⁵

Under de här undersökta åren 1902–1932 avled minst 13 av de inskrivna barnen. Dödsfallen inträffade antingen på sinnesslöanstalten, på sjukhus eller sjukstuga, samt i några fall i hemmet i nära anslutning till vistelsen på anstalten. Dödsorsakerna framgår inte alltid av matrikeln och diagnoser är i viss utsträckning tids- och kulturberoende. Flertalet av de avlidna barnen hade andra sjukdomar men led även av tuberkulos.

²⁵ Med förbättrade levnadsvillkor och effektivare behandling minskade antalet patienter med smittsam tuberkulos och sanatoriet i Hällnäs stängdes slutligen år 1970. Tuberkulos är dock fortfarande en av de vanligaste infektionssjukdomarna i världen. BCG-vaccination rekommenderas i Sverige i dag i första hand för barn som kommer från områden där TBC är relativt vanligt förekommande. År 2019 diagnosticerades 12 fall av tuberkulos i Västerbotten.

Tuberkulos, tbc, tvinsot

Den smittsamma sjukdomen tbc har funnits sedan forntiden och är den farsot som genom historien krävt flest dödsoffer. Smittan spreds på 1800-talet genom komjölk (pastörisering infördes i Sverige först 1934) och genom upphostningar. Under 1900-talets början avled årligen i Sverige 10 000 personer i tuberkulos. Framför allt smittades de som bodde trångt och hade dåligt näringstillstånd. S.k. BCG-vaccination påbörjades 1927 och blev obligatorisk på 1940-talet (till år 1975). Flera antibiotika mot tuberkulos blev tillgängliga i mitten av 1940-talet och prevalensen av tbc sjönk men resistensutveckling är fortsatt ett problem även i Sverige.

Måltider 1902

Anstalten hade egen kokerska och mycket av råvarorna inköptes efter anbud. Vid middagen kl. 1 serverades år 1902 följande måltider olika veckodagar:²⁶

söndag	kött och potatis, sagosoppa, mannagrynsgröt
måndag	fläsk och potatis, mannagrynsvälling, slätgröt (rågmjölsgröt)
tisdag	grynkaka med lingon, tisdagssoppa, havregrynsgröt
onsdag	salt kött och potatismos, mannagrynsvälling, slätgröt
torsdag	ärtor och fläsk, pannkaka med lingon, korngrynsgröt
fredag	palt med lingon, havresoppa, slätgröt
lördag	sill och potatis, ölsoppa (dvs. soppa kokad på bröd/skorpor, smör, vatten, öl och kryddor), havregrynsgröt

²⁶ Västerbottens läns landsting, landstingsarkivet, Västerbottens läns sinnesslöanstalt, Redogörelser B:1 (1902–1929).

Så vitt det framgår av matordningen tycks kosten ha varit rejäl husmanskost för den tiden. Nöt och fläsk dominerar. Sill serverades en gång i veckan men annars ingen fisk. Inte heller noterades vitamintillskott i form av grönsaker eller frukt, men under senare år hade man bärbuskar. Drycker var vatten och opastöriserad mjölk.

Undervisning och fritid

Undervisningen pågick måndag till och med fredag klockan 09.00 till 17, samt lördagar fram till klockan 13. Flertalet barn deltog i undervisningen i folkskolans samtliga läroämnen.²⁷ På schemat år 1902 stod bland annat bön såväl morgon som afton, kristendom (delar av både Gamla och Nya Testamentet och psalmverser), ljudning, talövning, läsning – efterhand ökande antal sidor i Almqvists första läsebok – och skrivning och räkning (sammanläggning och fråndragning och senare multiplikationstabell). Dessutom ingick "åskådning", dvs. naturkunskap,²⁸ samt geografi, färgövning, verksamhetsövning (knyta ihop snören, vässa griffeln m.m.), saga, gymnastik och slöjd.

²⁷ Västerbottens läns landsting, landstingsarkivet, Västerbottens läns sinnesslöanstalt, Skoljournal F3:1 (1906–1915).

²⁸ I "åskådning" innefattades delar av kroppen, kläder, bostadens rum, kalenderåret, månader, veckor, klockan, högtider, årstider, olika djur m.m.

Dagordning 1902:²⁹

Förmiddag		Eftermiddag	
6.30	Uppstigning, påklädning, bäddning av sängar	1.00	Gemensam middag
8.00	Frukost	3.00	Slöjd
9.00	Bön	5.00	Smörgås
9.30	Skola	7.00	Kvällsmat
11.00	Mjök och bröd	7.15	Bön
11.30	Skola	7.30	Sänggående

Flickorna var dessutom behjälpliga med bäddning, sopning, damning, och dukning, och pojkarna med vedsågning och trädgårdsarbete. Efterhand som barnen blev äldre och antalet intagna och lärare ökade, placerades barnen i olika klasser och kraven ökade. Man bedömde deltagandet i den teoretiska undervisningen och de praktiska övningarna och noterade terminsvis utlåtanden om flit, uppförande och framsteg. En del barn var duktiga, medan andra hade mer eller mindre uttalade svårigheter. Graderade betyg avgavs inte. Examen hölls vartannat år.

²⁹ Västerbottens läns landsting, landstingsarkivet, Västerbottens läns sinnesslöanstalt, Redogörelser B:1 (1902–1929).

Bild 5. Rast vid sinnesslöanstalten Brogården, Gamla lasarettet. Foto: Västerbottens läns landsting, 1916.

Lärarynnornas undervisningstid under anstaltens 24 första år är inte känd, men från 1926 gällde enligt styrelsebeslut 28 eller högst 30 timmar per vecka. Lärarynnorna delade också på vakterna av barnens fritid enligt särskilt schema.

Barnens tankar och känslor och i vilken utsträckning man lyssnade på och tog hänsyn till dessa kommenteras sparsamt i matrikeln och protokollen. Detsamma gäller barnens lekar och sysselsättning utanför undervisningstid. Trots ganska långa schemalagda dagar fanns det naturligtvis raster och fritid. Anstalten hade potatisland och bärbuskar och de äldre barnen "egna" trädgårdsland. Beträffande några barn noterades att de sjöng och en del av dem kunde sångtexterna utantill. I maj 1912 inköptes en grammofon för 15 kronor som någon hade donerat.

Kontakt med omgivning och familj

Området kring Johannesgården var inhägnat men isoleringen skärptes i anslutning till smittkoppsutbrottet och som framkommit ovan var Brogården omgivet av ett högt plank. I vilken utsträckning de inskrivna barnen fick vistas utanför anstalten är inte dokumenterat och inte heller i vilken utsträckning de hade kontakt med föräldrar och syskon. Relativt många föräldrar hade svag ekonomi, men den sociala situationen för föräldrar och syskon och deras känslor för och kontakter med de sinnesslöa barnen under den i många fall fleråriga internatvistelsen redovisas inte. Vid ett styrelsemöte för anstaltens verksamhet i december 1902 beslutades om fyra veckors julferie och dessutom ferier under juni, juli och augusti månad. Utan dokumenterad motivering beslöts vid något tillfälle att man inte skulle tillåta målsmän att under ferierna ta hem elever från anstalten före slutförd utbildning. Emellertid begärde sedermera flera familjer att få ta hem sina barn i förtid vilket oftast beviljades. Om dessa barn därefter erbjöds någon uppfostran eller undervisning utom hemmet är inte känt.

Det kan ha förekommit kort- eller brevkontakt mellan de intagna barnen och föräldrarna och vice versa, men några bevarade sådana har inte återfunnits. Eftersom telefon "för en anstalt af här ifrågavarande slag kan anses som oundgängligen nödvändig" beslutade styrelsen år 1902 att på Johannesgården installera en sådan.³⁰ Några av

³⁰ Västerbottens läns landsting, landstingsarkivet, Handlingar till landstingsmötet EI:15 (1902), skrivelse nr 63, 27/8 1902.

föräldrarna hade kanske tillgång till telefon men antalet abonnenter var vid denna tid få, varför telefonkontakt mellan barnen och hemmen torde ha varit sällsynt.

På anstalten följde ledningen med vad som hände både lokalt och nationellt, särskilt inom sinnesslömrådet, och man prenumererade på flera tidningar som *Umbladet*, *Svenska Dagbladet* och den danska *Nyt tidsskrift for abnormvæsenet*.

Fanny Holmberg

Fanny Valborg Holmberg föddes den 7 november 1869 i S:t Lars församling i Linköping. Hon var näst yngst av sju syskon i en familj där fadern var arrendator. År 1888 flyttade Fanny till Dövestad i Kvillinge församling där hon som lärarinna ingick i kronolänsman Gustaf Bergströms hushåll. Senare arbetade hon bland annat som lärarinna inom vården av sinnesslöa. År 1902 sökte Fanny Holmberg och fem andra den nyinrättade tjänsten som föreståndarinna för Västerbottens läns uppfostringsanstalt för sinnesslöa barn. Styrelsen för anstalten ansåg att "Fröken Holmberg såväl genom mångsidig utbildning för en syssla av ifrågavarande art som genom föregående tjänstgöring, bl.a. även såsom föreståndarinna för ett idiothem, ägde företräde framför sina medsökande".³¹ Hon anställdes den 1 juli 1902 och flyttade senare samma år in på Johannesgården.

³¹ Västerbottens läns landsting, landstingsarkivet, Styrelsen för länets sinnesslöanstalter, Protokoll med handlingar AI:1 (1901–1929), protokoll 2/5 1902, § 2.

Bild 6. Föreståndarinnan Fanny Holmberg på Johannesgården ca 1905–1907. Okänd fotograf. Fotoarkivet, Västerbottens museum.

Fanny Holmberg, som säkert hade tagit del av Thorborg Rappes tidigare nämnda *Råd och Anvisningar*, deltog aktivt i anstaltens uppbyggnad, liksom i undervisningen. Hon närvarade även under styrelsens sammanträden, där hon hade rätt att yttra sig, men saknade rösträtt. Fanny var mån om att fortbilda sig. Hon deltog bland annat i nordiska mötet för lärare och lärarinnor vid abnormskolor i Stockholm 1903 och gjorde studieresor till Finland såväl 1904 och 1905 som senare.

Då man flyttade till Brogården år 1908 fick Fanny fortsatt förordnande som föreståndarinna. Efterhand fick hon utökat ansvar och fler uppgifter. Vid anstaltstyrelsens sammanträde

i juli 1926 specificerades uppdragen för både föreståndarinnan och lärarinnorna. Föreståndarinnan ålades bl.a. att under styrelsens överinseende svara för den omedelbara ledningen av anstaltens verksamhet, i vilket ingick att ordna och leda arbetet och verka för skyddslingarnas bästa. I samråd med lärarrepresentanter skulle hon avge förslag på läs- och arbetsordning, samt föra förteckning över inträdesökande, intagna elever, inventarier m.m. I hennes plikter ingick även att uppbära och redovisa elevavgifter och attestera räkningar, föra kassabok, upprätta rekvisitioner av statsbidrag, upprätta verksamhetsberättelser, samt inköpa erforderligt undervisnings- och arbetsmaterial. Dessutom skulle hon inspektera och övervaka undervisningen, förse föräldrar och målsmän med behövliga råd och upplysningar, ombesörja brevväxling, antaga och entlediga sköterske- och tjänstepersonal och åt dem utfärda betyg m.m. Man beslutade även att personalen skulle "vid [av] skyddsling begångna svårare förseelse underrätta föreståndarinnan som med hänsyn till den felandes kropps- och själsutveckling bestämmer om bestraffning".³² Det framgår inte vad som menades med svårare förseelse eller vilken art av bestraffning som kunde bli aktuell, exempelvis om aga förekom.³³

År 1932 pensionerades Fanny efter 30 års tjänstgöring på anstalten. För sina insatser erhöll hon Kungliga patriotiska sällskapets stora guldmedalj.

³² Västerbottens läns landsting, landstingsarkivet, Styrelsen för länets sinnesslöanstalter, Protokoll med handlingar AI:1 (1901–1929), protokoll 19/7 1926, § 4.

³³ I Sverige förbjöds skolaga år 1958 och aga i hemmet år 1966.

Fanny Holmberg var under sin tid i Umeå även politiskt aktiv, liksom i föreningslivet. Hon var bl.a. styrelseledamot i Västerbottens hemslöjdsförening, medlem i Fredrika Bremerförbundet, ledamot i Umeåavdelningen av Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt, ordförande i Moderata kvinnoklubben samt ledamot i hälsovårdsnämnd och stadsfullmäktige.³⁴

Fanny gifte sig inte. Hon flyttade efter sin pensionering till Hedvig Eleonora församling i Stockholm och avled där vid 77 års ålder den 16 februari 1947.

Annan personal

Utöver föreståndarinnan Fanny Holmberg bodde och arbetade under de första åren en lärarinna, två sköterskor samt en kokerska på sinnesslöanstalten. I samband med grundandet år 1902 anställdes även Johan Petter Lundgren som gårdskar. Efter viss fortbildning fungerade han också som slöjdlärare. Eftersom Lundgren var bosatt i närområdet kunde han bo och äta i hemmet och fick i gengäld högre lön.

Flera av lärarinnorna som anställdes var utbildade vid seminariet för lärarinnor för sinnesslöanstalter i Stockholm. En av dessa var Elsa Vestberg, född i Stockholm år 1884. Hon anställdes 1903, fortbildade sig aktivt och vikarierade som föreståndarinna när Fanny var på resa eller hade semester.

³⁴ Elisabeth Eriksson & Ulla Löfgren, "Moderata kvinnor i Umeå stadsfullmäktige 1910–1930" i Ann-Cathrine & Ann-Marie Peterson (red.), *Moderata kvinnor i stad och kommun efter 1909. Om färgstarka kvinnor i det kommunalgrå*, Stockholm 2009, s. 61–67.

År 1915 sade hon upp sig, avtackades, flyttade till Stockholm och gifte sig. En annan var handarbetslärarinnan Signe Wahlberg, född i Bygdeå 1878, som var anställd mellan 1909 och 1941. Tidvis var hon tjänstledig för arbete som föreståndarinna på andra sinnesslöanstalter i landet. En tredje lärarinna var Greta Johansson, född 1899 och anställd 1920, som även hon var uppvuxen i länet. Under en tjänstledighet vikarierade hon som biträdande föreståndarinna på uppfostringsanstalten Hall söder om Södertälje och med resestipendium från Skolöverstyrelsen fortbildade hon sig i England. I februari 1932 efterträdde hon Fanny Holmberg som föreståndarinna på Brogården.

I personalstaten ingick från början också två från länet rekryterade pigor, som ibland benämndes sköterskor. Deras antal utökades senare. Även pigorna deltog aktivt i barnens uppfostran. I december 1908 anställdes en fjärde sköterska som översköterska och samma år anställdes ett biträde åt föreståndarinnan i egenskap av husmor. När man längre fram i tiden hade fler elever anställdes också ytterligare lärare och annan personal.

Slutord

Vår syn på barn och på individer med intellektuella svårigheter och våra möjligheter att bistå dessa har naturligtvis förändrats sedan 1900-talets början. Mycket av det som gjordes – och som *inte* gjordes – kan med dagens perspektiv kritiseras, men minnet av de insatser i form av skydd, stöd, stimulans och utbildning som Fanny Holmberg och hennes medarbetare utifrån den tidens kunnande och

resurser erbjöd de sinnesslöa barnen i Västerbotten är väl värt att vårda. Att redovisa barnens situation och liv efter anstaltsvistelsen har inte legat inom ramen för den här uppsatsen, men många av dem bör ha fått ökade kunskaper, mer självförtroende och förbättrade möjligheter att klara sig själva.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Västerbottens läns landsting, landstingsarkivet

Handlingar till landstingsmötet EI:15 (1902).

Styrelsen för länets sinnesslöanstalter, Protokoll med handlingar AI:1 (1901–1929).

Styrelsen för länets sinnesslöanstalter, Protokoll med handlingar AI:2 (1929–1948).

Västerbottens läns sinnesslöanstalt, Redogörelser BI:1 (1902–1929).

Västerbottens läns sinnesslöanstalt, Matrikel D3:1 (1902–1933).

Västerbottens läns sinnesslöanstalt, Skoljournaler F3:1 (1906–1915).

Tryckta källor

Västerbottens läns landsting, landstingsarkivet, *Förhandlingar 1900–1904*, Umeå (utan årtal).

Västerbottens läns landsting, landstingsarkivet, *Årsberättelse för förste provincialläkaren i Västerbottens län 1899–1903*, Umeå (utan årtal).

Litteratur

Blomquist, Hans K:son, *Mental retardation in children. An epidemiological and etiological study of mentally retarded children born 1959–1970 in a northern Swedish county*, Umeå 1982.

Blomquist, Hans K:son, "Minnet av en smittkopps-epidemi" i *Läkartidningen* 33–34 2017.

Brockstedt, Håkan, *Slagsta skola och seminarium och dess föregångare. Skolan för sinnesslöa barn i Stockholm. Ideologi och praktik i undervisningen av barn med utvecklingsstörning 1870–1950*, Stockholm 2000.

- Brändström, Anders, "Umeå lasarett och de första patienterna" i *Västerbotten* nr 3/4 1985. *Västerbotten* finns elektroniskt tillgänglig på Västerbottens museums hemsida: <www.vbm.se>.
- Eriksson, Elisabeth & Löfgren, Ulla, "Moderata kvinnor i Umeå stads fullmäktige 1910–1930" i Ann-Cathrine Haglund & Ann-Marie Peterson (red.), *Moderata kvinnor i stad och kommun efter 1909. Om färgstarka kvinnor i det kommunalgrå*, Stockholm 2009.
- Eriksson, Karin, "Komministern som var arkitekt, byggmästare och träsnidare" i *Västerbotten* nr 4 1977. *Västerbotten* finns elektroniskt tillgänglig på Västerbottens museums hemsida: <www.vbm.se>.
- Fernell, Elisabeth, "Intellektuell funktionsnedsättning" i Martin Jägerwall & Johan Lundgren (red.), *Barnneurologi*, Lund 2017.
- Grunewald, Karl, *Från idiot till medborgare*, Stockholm 2009.
- Haage, Helena, *Disability in individual life and past society. Life-course perspectives of people with disabilities in the Sundsvall region of Sweden in the nineteenth century*, Umeå 2017.
- Jacobsson, Karl-Anders, "Föregångsman och humanist" i *Västerbotten* nr 4 2014. *Västerbotten* finns elektroniskt tillgänglig på Västerbottens museums hemsida: <www.vbm.se>.
- Rappe, Thorborg, *Några råd och anvisningar vid sinnesslöa barns (idioters) vård, uppfostran och undervisning*, Stockholm 1903.
- Ricknell, Lars, *Från institution till gruppboende. Omsorger i förändring i Västerbottens län*, Umeå 1996.
- Scharin, Herbert, *Slagsta-hemmet och dess förhistoria (1870–1970)*, Stockholm 1990.
- Séguin, Éduoard, *Traitement moral, hygiène et éducation des idiots et des autres enfants arriérés ou retardés dans leur développement, agités de mouvements involontaires, débiles, muets non-sourds, bègues etc.*, Paris 1846.
- Sondén Carl Ulrik, "Om Idioters uppfostran och undervisning" i *Hygiea. Medicinsk och Farmaceutisk Månadstidskrift* nr 5 1857.
- Vikström, Eva, "Strömsörs vårdhem" i *Västerbotten* nr 3/4 1985. *Västerbotten* finns elektroniskt tillgänglig på Västerbottens museums hemsida: <www.vbm.se>.
- Wiking, Ann, *Johannesberg – en vårdhistoria*, Skara 1995.

LARS RUMAR

Lappskolläraren från Vilhelmina

Folkskolläraren Petrus Petterssons
berättelse kommenterad av sonsonen
Lars Rumar

Folkskolläraren Petrus Pettersson skrev år 1923 ned sin levnadshistoria. Det gjorde han fem år före sin död 1928. Han bodde då i Vännäs dit han flyttat efter sin pensionering 1921 från lappskolan i Arjeplog. Petrus Pettersson var född den 9 december 1857 i Vilhelmina församling i Västerbottens län. Han delade i över 30 år sitt liv med småskollärarinnan Gertrud Wallin, född i Junsele i Västernorrlands län den 6 januari 1863.

Jag, Petrus Petterssons sonson, presenterar här först hans levnadsberättelse¹, sänd till dottern, folkskolläraren Tora Engström, den 23 oktober 1923, och kommenterar den därefter.

¹ Memoarerna, Petrus Petterssons levnadsberättelse, är i Lars Rumars ägo.

Petrus Petterssons levnadsberättelse

Min farfar var hemmansägare i Sörnoret i Åsele församling och hette Erik Ersson. Hans hustru var från Gafsele i samma socken. Som flicka hette hon Gavelin. En av hennes bröder hette Per Gavelin. Han blev efter att ha tjänstgjort som pastorsadjunkt i Arvidsjaur och Arjeplog Vilhelmina församlings första kyrkoherde. Från honom och hans bror härstammar den i Vilhelmina m.fl. socknar vitt utbredda Gavelinska släkten bland vilka kan nämnas kyrkoherde Björkman i Sorsele, bergsingenjör Gavelin samt f. folkskolläraren Gavelin i Robertsfors, far till redaktör Ernst Gavelin i Umeå, *Västerbottens Kuriren*. Erik Ersson, min farfar, sålde efter någon tid, troligen omkring 1830, sitt hemman i Sörnoret och köpte sig ett hemman i Rönnäs. Detta hemman torde icke ha varit särdeles stort eller mycket upparbetat men Erik Erssons fem söner och fyra döttrar voro friska och mycket arbetsdugliga allesammans. Sönerna upparbetade hemmanet så att när Erik Ersson "satte ifrån sig" det delades det i två delar av vilka de två äldsta fingo var sin del.

Den tredje sonen i ordningen kunde också göra anspråk på en hemmansdel, då egendomen enligt tidens lagar och bruk tålde vid att delas i flera delar. Men slutligen blev det så överenskommet att han nöjde sig med 100 kronor i "utlösen" och avstod från sin del. Denne tredje son, Per Ersson, det var min far. Han blev gift med Brita Kristina (Stina) Karlsdotter från Stornäs i Vilhelmina. Hon var dotter till Karl Fredrik Natanael Åström. Han hade ägt hemman i Pauträsk by i Stensele socken, men hade av någon anledning, kanske obestånd, sålt detta och köpt hemmanet Stornäs i Vilhelmina, där han bodde till sin död. Hans hustru

hette Lotta. Hennes far hade varit med i 1809 års finska krig och blivit träffad av en kula i benet, så att han var sedan under hela livet mycket ofärdig.

Per Ersson och Brita Stina köpte först där i trakten ett hemman som hette Grytsjön. Om han fick det för sina 100 riksdaler är icke känt. Det var berömt för sin goda myrslåtter, men det var mycket frostlänt, så att korn och potatis nästan alla år frös bort. Folket i den byn fick alltid svälta. Far och mor funno därför för gott att sälja detta hemman och köpte sig ett hemman i Stalon. Där lyckades det bättre med korn och potatis men slåttern var dålig. Genom Per Erssons ovanliga förmåga att "slänga stråmyran" lyckades han samla myrhö till 4-5 kor. Vallhö fanns icke mer än det som behövdes för en häst. Han hade en marr (märr) som han var så fäst vid att han talade om henne nästan så länge han levde. Hon var så stark att han kunde lasta för henne nästan så mycket som helst. Och om han körde ned henne på svag is, tog hon sig upp utan hjälp. Hon hade alla goda egenskaper. Men en sommardag återfanns hon död i skogen. Han sörjde henne mycket och kanske detta jämte det tunga arbetet med höbärgningen gjorde att han beslöt att flytta från Stalon.

Han bytte då till ett hemman, som hette Fatsjön eller Ericksberg. Där var mycket goda slätterängar, myrar och strandslätter, men hemmanet hade ett svårt fel – det var frostlänt. Nu hade familjen ökats så att nio vitnackar, den tionde var död, rörde sig i stugan med lågt nedrökt tak, ty stugan hade jämte andra svåra fel en skorsten som rykte in. Under den tid de bodde i Fatsjön inträffade det svåra nödåret 1867. Våren var ovanligt kall och grå och det var nästan aldrig sol och klart väder. Några soliga morgnar minns jag,

då jag stod och lyssnade på björkmesarna, som i stora flockar samlat sig i björkarna och uppstämde i korus sin sång. Midsommardagen var första gången vi släppte våra kor på bete. Det var ovanligt sent. Jag minns det väl för jag var 10 år och skulle "geta" dem. Vi vallade dem på en slätt ned mot sjön. Där var icke ett grönt strå utan blott förra årets gräs, vitt och förtorkat. Sjön var på morgonen isbelagd landfast, men av den starka stormen på dagen drevs isen bort, så att sjön var isfri på kvällen.

Sådden skedde strax efter midsommardagen. Sommaren gick. Jag minns icke så mycket av den. Men i slutet av augusti minns jag att pappa och mamma hade, som brukligt var på den tiden, skurit några skylar och satt dem till torkning i kornhässjan för att fortast möjligt få baka någon kaka bröd. Säden var alldeles grön. Men det var många gånger de ångrade att de inte hade skurit all säden, ty några dagar därefter blev det en kall natt, som gjorde all säd alldeles svart, dvs. den blev frostskadad. Det ansågs där i trakten att det var den natten som gjorde påföljande år till nödår. Jag minns den vintern väl. Den var mycket kall. Vid Andersmässtiden (1 december 1868) kom det ovanligt många hästar och käppskrindor på gården. Det var lasskörare som skulle fara till Rana i Norge för att hämta korn och mjöl. Den omalda spannmålen var billig där vid kusten men det var ingen som hade pengar att köpa för. Men den som kunde köra till Norges kust och frakta hem 6 säckar korn eller mjöl fick en säck som forlön av uppdragsgivaren, dvs. handlanden i kyrkbyn.

Det var sådana förbönder som kommit och fick sitt nattlogi hos oss bland den talrika barnaskaran. Hur far och mor

kunde härbärgera dem, det förstår jag inte. Det var välbärgade bönder som hade givit sig ut på denna mödosamma långfärd för att tjäna sig en säck mjöl. Under den långa vinterkvällen sutto de vid den väldiga brasan i öppna spisen och talade om den mat, bröd, gröt och pannkaka, som man tillredde av granarnas och björkarnas hängen. Det blev en nästan svart mat, men hade man litet mjöl att blanda i laven, så blev det mjölsmak, tyckte de. Bland forbönderna var även den humoristiske nämndemannen Salomon Persson, som skämtade med dem om att de blivit så högfärdiga att de målat rosor på kinderna. Det blev ett skämtande och skrattande. De var alls inte ledsna, fastän alla fått frostska-dor.

Efter två veckor kom de tillbaka med lass. De var nu mycket allvarliga. De hade en sorglig nyhet att berätta. En av Norgekörarna, Johan Johansson från Laxbäcken, som inte följt med dem över Tärna utan i den stränga vintern givit sig ut på Storuman, hade frusit ihjäl. Någon hade hittat hästen vid liv, stående på sjön, men körkarlen var död.

Denna trafik med forbönder fortgick hela vintern. När det led mot våren och snön var djup och hård måste de köra med trygor. Det var en sorts snöskor, som spändes under hästens hovar (med remmar eller vidjor) för att de ej skulle sjunka ned i snön. Från denna tid minns jag ännu en episod. Forbönderna hade vid återresan fått lite sill i Norge. Den var mycket billig där, men pengar fattades, ty som nämnts, fick de inga pengar i forlön. De tog också då in och vilade hos Per Ersson, min far, för hos vem skulle de eljest ta in? De lånade sig en gryta och kokade en välling av bara vatten, kornmjöl och lite salt. Sedan satte de sig vid vällingskålen, som var stor och ångade av den heta vattvällingen. De tog

skeden i ena handen och en rensad sill i den andra och så åto de sill och välling, så att de svettades. Tänk, det var kraftig mat, mycket kraftigare än lavgröt. Under det de åto, troligen när de började bli mätta, så att de fick bättre tid, började de titta på varandra och fick se att svetten lackade i ansiktena. Det gav anledning till skämt. Någon sade "Det här måste vara arbetsam mat, eftersom vi blev så svettiga". Men troligen var det som ordspråket säger: "En mätt mage gör ett glatt ansikte".

Efter att ha bott i Fatsjön i fem år, flyttade min far till Litsjönäs eller Bångnäs, så kallat efter den mycket omskrivne "Sven Duva" eller Zakarias Bång, som anlagt detta nybygge. Nu hade barnaskaran hos Erssons vuxit upp så att de flesta av barnen kunde med sitt arbete bidra till familjens uppehälle, dels med arbete hemma, dels genom att bege sig ut på förtjänst och lämna den förtjänta slanten till pappa och mamma. Att de intjänade pengarna skulle överlämnas till föräldrarna ansågs på den tiden som en självklar sak. Nu började det också bli bättre för Per Ersson i ekonomiskt avseende. Bångnäs var ett idylliskt ställe. Det låg tätt under ett brant berg och där nedanför rinner den ena huvudgrenen av Ångermanälven som mitt framför gården vidgar sig till en sjö. Vid utflödet ur sjön bildar den väldiga forsar. Där frös aldrig kornet, men i stället hade det små odlingsmöjligheter.

Från denna gård har jag mina flesta och bästa barnomsminnen. Hur ofta minns jag inte att jag somnade lugnt och sov gott vid bruset av den väldiga forsen. På föräldragården stannade endast den äldsta dottern, Kajsa Charlotta, gift med Per Olof Andersson. Alla de övriga av den stora barnaskaran måste ut i världen för att söka sin utkomst på

olika sätt. Fyra av syskonen, Karl Axel, Brita, Erik Johan och August (den yngste) emigrerade till Amerika. August blev skraddare och bodde i närheten av San Francisco och Erik blev präst i Minnesota. Det var ingen lätt sak för den medellöse ynglingen att i främmande land ta sig fram och studera till präst, men det var stål i pojken som i flera av syskonen. Om somrarna arbetade han med tungt arbete och under vintrarna, då han gick på college, tjänstgjorde han som vaktmästare vid samma skola. På detta sätt uppehöll han sig under största delen av studietiden. De två sista åren tjänstgjorde han som missionspräst bland mormonerna i Utah. Han blev pastor i lutherska församlingen i Aitkin i Minnesota. De övriga av syskonen är bosatta i Vilhelmina, Västerbottens län.

Jag, Petrus Pettersson, drog till Jämtland och genomgick småskoleseminariet i Östersund 1881–1882 och tjänstgjorde som småskollärare i tre år, ett i Hamnerdal och två år i Föllinge. Lönen var 300 kronor om året, sannerligen en anspråkslös avlöning för en karl. Men ekonomin stärktes genom att jag under ferierna arbetade och förtjänade 50–60 kronor. Kosthållet var billigt, 50–75 öre per dag. Under dessa tre år studerade jag lapska på egen hand. För att skaffa mig betyg i lapska språket företog jag en fotvandring tvärsöver landet, först från Föllinge i Jämtland till Stensele i Västerbotten. Där stannade jag under sommaren och fullbordade språkstudierna hos dåvarande kyrkoherde J. Mörtzell som var mycket kunnig i lapskan. Av honom fick jag då betyg i lapska språket och begav mig ut på promenad igen. Jag gick till fots hela vägen från Stensele till Umeå, över 20 mil.

Från Umeå fortsatte resan med båt till Härnösand. Det var år 1886 den 26 augusti. Vid framkomsten till Härnösand, gick jag upp till rektor Bucht för att anmäla mig som sökande till inträde vid folkskoleseminariet. Men där möttes jag av föga uppmuntrande nyheter. Åren hade ju förrunnit. Jag var nu 28 år gammal. En ny seminariestadga hade utkommit och som bestämde att den högsta ålder för inträde till seminariet var 26 år. Då såg inte rektor Bucht förblid ut. Jag skulle så när fått vända om med lapska betyget och småskollärarybetyget på fickan. Men hur det var fanns det ändå en ljusglimt i de mörka utsikterna.

Det stod lyckligtvis i stadgarna att den som tjänstgjort som lärare och visat sig hava anlag för läraryrket må vinna inträde vid högre ålder. Då blev det ett granskande av mina tjänstgöringsbetyg. Hur skulle man tolka uttrycken? Prästerna på den tiden brukade svänga sig med många konstiga och mångtydiga uttryck såsom *nöjaktigt, till belåtenhet, till skolrådets fulla belåtenhet* osv. Slutet blev att jag fick stanna och undergå tentamen, och den lyckades. Men så måste jag upp till biskop Landgren och visa mitt lapska betyg. Han litade inte fullt på betygen, "ty," sade han, "de ha kommit med betyg och ingenting kunnat". Så han började pröva mig. Den tentamen slutade så att han sade: "Det gick ju bra det här". Och då han hörde att jag redan tenterat och vunnit inträde tog han mig i handen, den gode hedersmannen, och hälsade mig välkommen. En ovanlig uppmuntran för den fattige, betryckte och framåtsträvande ynglingen. De fyra åren, studietiden vid seminariet, gingo under många svårigheter. Ingen annan hjälp för uppehållet kunde jag få än stipendiet på 300 kronor om året. Ibland måste jag beställa

bara gröt till kvällarna och hålla mig med smörgåsar på dagen. Det var mager kost. Jag kämpade mig ändå igenom och lyckades ta examen 1890.

Första läsåret efter erhållen examen tjänstgjorde jag som vikarie i Föllinge, sökte och fick min första ordinarie plats i Ramsele, Ångermanland. Den kontanta lönen var då 600 kronor om året. Naturaförmånerna var husrum, vedbrand och kofoder. I Ramsele fann jag min hustru, lärarinnan Gertrud Kajsa Wallin. Hennes enda kvarlevande broder var Johannes Wallin. En farbror till henne var skollärare i Ljusne. Alla hans fyra söner blev folkskollärare. Gertrud hade förut varit lärarinna vid lapska barnhemmet i Hillsand, Ströms socken.

Den förste januari 1895 flyttade vi till Forse bruksskola i Långsele socken i Ångermanland. Där stannade vi inte längre än till den första juli 1896. Jag sökte och fick plats vid Svenska Missionssällskapets skola i Bastuträsk i Stensele socken. Snart fann jag dock att den missionsverksamhet som där bedrevs var en dålig mission. Barnen inackorderades i gårdarna för mycket billigt pris och en del fick både frysa och svälta. Efter endast två år lämnade jag denna skola och fick plats i Råneå, Norrbottens län. Inte heller där stannade vi länge.

År 1900 sökte jag hos domkapitlet i Härnösand och blev samma år utnämnd till ordinarie lärare vid Statens lappskola i Arjeplog. Denna skola var tillika barnhem, så inrättat att läraren skulle för viss ersättning kläda och föda 10 lappbarn, som under hela skolåret vistades vid skolan. Här fordrades således icke blott en skicklig lärare utan också en duktig husmor. Med egna barn, sju stycken, tio lappbarn, pigor och dräng, utgjorde hushållet ibland 20–22 personer. Den

husmor som skulle sköta ett sådant hushåll med 17 barn fick inte vara tankfattig eller maklig.

Förutom skolarbetet hade jag mycket annat arbete. I 17 år var jag kommunalnämndens och fattigvårdsstyrelsens ordförande, uppbördsman för prästerskapets löner och uppbördsman för vägs-katten. En lång tid var jag ledamot och vice ordförande i kyrko- och skolrådet, vice ordförande och kassör i bönhusstyrelsen och kronoombud i taxeringsnämnden och dessutom under kristiden ansvarig för varje-handa göromål med dyrtidsmedlens handhavande och utdelning.

Den 4 januari 1919 dog vår kära, snälla och duktiga mamma som stått som ett mäktigt stöd vid min sida i 25 år. Jag insåg då väl att jag inte kunde tillfredsställande handha vården om frieleverna. Lyckligtvis närmade sig nu pensionsåldern och den 1 juli 1921 erhöll jag begärt avsked med pension och flyttade ifrån Arjeplog till Vännäs, där jag köpte mig en egen gård. Där bor jag nu på gamla dar. Jag är 67 år, men fortfarande håller jag skola som vikarie.

Petrus Pettersson född 1857 i Rönnäs, Vilhelmina

Kommentar av Lars Rumar, Petrus Petterssons sonson²

Flera bemärkta män växte upp i samma fjällnära miljö i Vilhelmina som farfar. En av dem är den kände språk- och kulturforskaren O. P. Pettersson som var född 1859, två år efter farfar, i en grannby till farfars. En annan är folkminnesupptecknaren Nils Eriksson. De hade den med farfar gemensamma bakgrunden att de var folkskollärare. Förklaringen är att utbildningen till småskollärare och folkskollärare var en av de få studievägar som stod obemedlade ungdomar från dessa trakter till buds. Inträdeskraven till seminarierna var anpassade efter de kunskaper som det bristfälliga skolsystemet i hembygden hade givit de unga. En drivkraft för samhällets sida var det stora behovet av lärare i det inre av Norrland. För att locka unga begåvningar till utbildningen erbjöds olika former av stipendier.

I farfars barndom fanns det bara en fast skola i Vilhelmina. Den hade tillkommit 1847 och låg naturligtvis inte i närheten av hans perifert belägna hemby. Farfar var hänvisad till undervisning i familjen, husförhör inför prästen och ett system med ambulering lärare som roterade mellan fyra s.k. skolrotar. Barn från ett så bristfälligt skolsystem hade svårt att komma in på läroverk och högre utbildning. Farfars bror Erik försökte. Han ville bli präst men klarade inte inträ-

² Jag har tidigare författat en mer omfattande kommentar till farfars berättelse, vilken redigerats av Carina Strömberg och överlämnats till Avdelningen för arkiv och specialsamlingar, Umeå universitetsbibliotek.

deskraven. "Jag glömmer aldrig", skriver han i sina memoarer, "hur mörkt och dystert livet tedde sig för mig: hur kalla och oåtkomliga människor tycktes mig vara. Alla möjlighetens dörrar att förbättra sin ställning tycktes mig vara stängda för de fattiga. Vilket oblikt öde för en hel klass av människor". Farbror Erik emigrerade och blev med tiden pastor i Augustanakyrkan i Amerika.

Vid läsning av farfars berättelse slås man av hur långa vandringar han måste göra för att komma till studieorterna Östersund och Härnösand. Långa vandringar följde honom emellertid hela livet. Min far har uppgivit att farfar och farmor några gånger under sina många år i Arjeplog besökte barndoms hemmen i Vilhelmina respektive Junsele. Fram och åter innebar det vandringar på ca 70 mil. Skjutshällen låg i allmänhet inte på den ledde och erbjöd därför sällan lättare alternativ. När min far och hans syskon började studera, flickorna vid seminariet i Murjek och sönerna vid läroverket i Umeå, blev den nyinvidda stambanan av stor betydelse. Järnvägsstationen i Jörn blev platsen där ungdomarna kunde stråla samman för vidare färd till hemmet, ca 15 mil bort. På vintern reste man med häst och släde och farfar eller drängen var kusk. Färden tog tre dagar i anspråk. Tillkomsten av inlandsbanan förbättrade radikalt förhållandena i Norrlands inland, men den hann farfar och farmor inte uppleva.

Vandrandet och arbetet i skog och mark satte djupa spår hos farfar. Ett par år före sin död skrev han till sönerna, som då studerade vid universitetet i Uppsala, att kängorna måste noga skötas. Även vården av skosnörena ingick i instruktionerna. Brevet speglar farfars erfarenheter av livet och hans personlighet. Hans omsorg om barnen var stor. Han lyckade

des med egna intjänade medel finansiera sina döttrars utbildningar vid seminariet i Murjek och sönernas studentexamen vid läroverket i Umeå. Möjligheterna att få stipendier bevakade han noggrant.

Under de första åren av sin tjänstgöring flyttade farfar och farmor många gånger. Man kan avläsa flyttningarna genom de sju barnens födelseorter: Ramsele 1894, Långsele 1896, Stensele 1897 och 1898, Råneå 1900, Arjeplog 1902 och 1904. Farfar och farmor fick genom flyttningarna en rik erfarenhet av små byskolor. De ville komma till en mer centralt belägen kyrkskola. För att komma till en sådan skulle man helst vara kantor och organist. Tidigt lade farfar upp en strategi för detta. Som nyförlovad inköpte han på kredit (vilket han normalt inte gjorde) ett piano som farmor kunde spela på och han själv träna på. Att farmor kunde bli kantor var otänkbart vid den här tiden. Farfar lyckades få organisten i Ramsele att skriva ett kryptiskt intyg om sina förutsättningar. Någon kantor blev han aldrig. Han saknade tiden att öva och kanske också talangen. Det var farmor som hade den, och pianot fick följa med resten av livet genom alla besvärliga och långa flyttningar. Varje kväll höll farmor kvällsandakt och spelade då psalmer och andliga sånger på pianot – när hon inte använde sig av gitarren.

En annan satsning lyckades farfar bättre med. Han hade 1886 genomgått en kurs i samiska hos översättaren och tolkaren av jorjkar, kyrkoherde Mörtsell i Stensele. Kursen pågick endast 7 veckor och som enda undervisningsmaterial användes, enligt uppgift av farbror Erik, en postilla och en ordbok! Farfar hade kanske lärt sig en del samiska av de samer som fanns i hans hembygd, men det räckte inte långt. Enligt farfar hade hans samiska blivit godkänd vid ett förhör inför biskop

Lars Landgren. Denne saknade dock, såvitt jag har kunnat finna, kunskaper i språket. Farfars uppgift att biskopen fungerade som en slags överdomstol när det gäller kunskaper i det samiska språket saknar därför trovärdighet. Tvärtom drev Lars Landgren linjen att samiska barn skulle undervisas på svenska. Han var under hela sin långa ämbetsperiod mycket angelägen om att rekrytera lämpliga lärare till lappmarken. Farfar bestod uppenbarligen biskopens prövning och kom in på folkskollärarseminariet i Härnösand. Kanske fick han också det stipendium som, enligt uppgift av farbror Erik, var förutsättningen för att han skulle ta steget från småskollärare till folkskollärare.

År 1900 utsågs farfar till folkskollärare vid lappskolan i Arjeplog. Om denna skola skrev och utgav prästen i Arjeplog, Erik Nordberg, en mycket omfattande och gedigen historik 1955.³ I denna porträtteras farfar, liksom andra lärare vid skolan. Stort utrymme ägnas åt farfars brister när det gäller det samiska språket. Dessa brister hade emellertid blivit av betydelse först i och med den s.k. nomadskolreformen 1913. När farfar sökte tjänsten år 1900 skulle undervisningen enligt annonsen i *Post- och Inrikes Tidningar* endast bedrivas på svenska språket. Förutom lön fick läraren "begagna skolbordet 15/62 mantal med i skolbordet befintlig lärarbostad bestående av 4 rum och kök samt nödiga uthus. Vid skolan inackorderas på statsverkets bekostnad barn av fattiga lappar till det antal som på domkapitlets förslag bestämmes – för närvarande 10 stycken – för vilka frielever bostad finnes

³ Erik Nordberg, *Arjeplogs lappskola. Anteckningar av Erik Nordberg*, Stockholm 1955.

i skolhuset och vilkas underhåll och vård mot stadgad ersättning läraren om möjligt bör åtaga sig”.⁴

På farfars tid var beteckningen *lappskola* egentligen inte helt adekvat. Min far talade i sina memoarer inte om *samer* eller *lappar* utan om *internateleverna*. Formuleringen avsåg att markera att det bland lappskolans elever fanns såväl samer som barn till bofasta. Internateleverna bestod huvudsakligen av skogssamer. Genom sin uppväxt i bondemiljö och sin utbildning – där ämnen som naturkunskap, slöjd och handarbete ingick som viktiga delar – var farfar tillsammans med farmor väl skickad att ta hand om lappskolan. Skolbordet fungerade som ett väl tilltaget Norrlandsjordbruk med myrslätter och slätterängar spridda över mycket stora områden. Så snart far och hans bröder blev lediga från sina studier skulle de hjälpa till hemma. Särskilt livfull är beskrivningen av hur de flottade hem den stora mängd ved som behövdes för skolans uppvärmning. Farfars affärsidé var att han själv med hjälp av drängen och sönerna skulle sköta uppgifter som andra lejde folk för. Det var till stor del på det sättet han tjänade de pengar som möjliggjorde för honom att finansiera sina barns utbildning.

Det kvinnliga ansvaret för lappskolans drift var inte mindre än det manliga. När farmor plötsligt, som den första i socknen, dog i spanska sjukan i januari 1919, var detta en katastrof, inte bara för familjen, utan också för lappskolan. Farfar kunde inte driva den utan henne. Döttrarna Anna och Tora fick omedelbart avbryta sina studier och överta farmors

⁴ *Post- och Inrikes Tidningar* 1900.

roll. Om inte förr upptäckte de då hur krävande det var. Tora skildrar det tunga arbetet på följande sätt: "Det kan ingen göra sig en föreställning om, nu när alla har lyse, vatten, värme, tvättstuga och tvättmaskin. Allt detta saknades".⁵ Hushållet bestod under terminerna av 20 personer och de skulle inte bara ha mat utan också hjälp med att reparera kläder och skor. Mjölkning och andra kvinnliga bestyr i ladugården hörde också till. Även om familjen hade tjänstepiga var detta en nära nog övermäktig uppgift för farmor, och hon höll flera gånger på att bryta samman. Den historien har ingen plats i Erik Nordbergs bok om lappskolan i Arjeplog.

Farfar beskriver sina många kommunala uppdrag påfallande kortfattat. Detsamma gör Erik Nordberg. Man förvånas över att så många förtroendeuppdrag samlades på farfars hand. I glesbygdskommuner som Arjeplog med usla kommunikationer och stora avstånd mellan byarna var det kanske nödvändigt att på detta sätt samla makten i kyrkbyn. De som två styrde i Arjeplog var prosten Gustav Calleberg som var kommunalstämmans ordförande och farfar som var ordförande i nämnderna – med undantag för skolrådet där kyrkoherden enligt lag var självskriven ordförande. Något partiväsande i modern mening fanns inte, och den kommunala hanteringen var mycket formlös. Farfar var exempelvis skolrådets vice ordförande samtidigt som han var under tillsyn av prosten Calleberg.

⁵ Tora Pettersson Engström, *Minnen från mina år som lärare i min hembygd Arjeplog*, Vänersborg 1988 (ny uppl.).

När den lokala tidningspressen vid den här tiden skulle beskriva kommunernas utveckling var det gärna prästernas roll som lyftes fram. När *Norrbottnens Allehanda* 1923 skulle beskriva Arjeplogs kommun handlade artikeln enbart om prosten Calleberg. Samernas främste ledargestalt, kyrkoherden och småskolläraren Gustav Park, som ju var uppvuxen i Arjeplog, gjordes uppmärksam på saken. Han skrev då en motartikel med rubriken "Tvenne ledande män i Arjeplog under de två senaste årtiondena". Han sade sig inte kunna förstå att farfars namn inte ens nämndes. "Och likväl har han betytt ganska mycket för Arjeplogs kommunala liv för att nu icke nämna hans betydande insats i kyrkbyn som skolman under ungefär 20 års tid. Såsom kommunens outtröttlige, nitiske och skicklige kassaförvaltare och kommunalnämndens och fattigvårdsstyrelsens ordförande har han i ungefär 16 år utan buller eller bång har han tjänat denna socken. Sparsamt och plikttroget förvaltade han under denna tid kommunens kassor utan något mankemang. Han skördade väl visserligen inte alltid tacksamhet och erkänsla för sitt betydelsefulla arbete för kommunens bästa, men i det stora hela blev han med åren allt mer och mer uppskattad och värderad av socknemännen, som tryggt kunde anförtro sina gemensamma tillgångar i de redlige och kunnige kommunalmannens hände".⁶

För mig framstår Parks ord som en fin sammanfattning av farfars kommunala gärning. Man överraskas kanske av att det var han som same som tog till orda. Det har dock sin förklaring. Park var en svuren fiende till nomadskolreformen och det system med kåtaskolor som man ville bygga upp.

⁶ *Norrbottnens Allehanda*, oktober 1923.

Han betraktade hela reformen som utslag av ren och skär rasism. Vid samernas första landsmöte, som hölls i Östersund 1918, höll han ett mycket engagerat tal där han förordade den fasta skolan framför kåtaskolorna. Jag föreställer mig gärna att det var den gamla skolan i Arjeplog och dess strävsamma lärarpar han tänkte på.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Memoarerna, Petrus Petterssons levnadsberättelse, i Lars Rumars ägo.

Litteratur

Nordberg, Erik, *Arjeplogs lappskola. Anteckningar av Erik Nordberg*, Stockholm 1955.

Pettersson Engström, Tora, *Minnen från mina år som lärare i min hembygd Arjeplog*, Vänersborg 1988 (ny uppl.).

Post- och Inrikes Tidningar 1900.

Arne Söderström 1948–2020 in memoriam

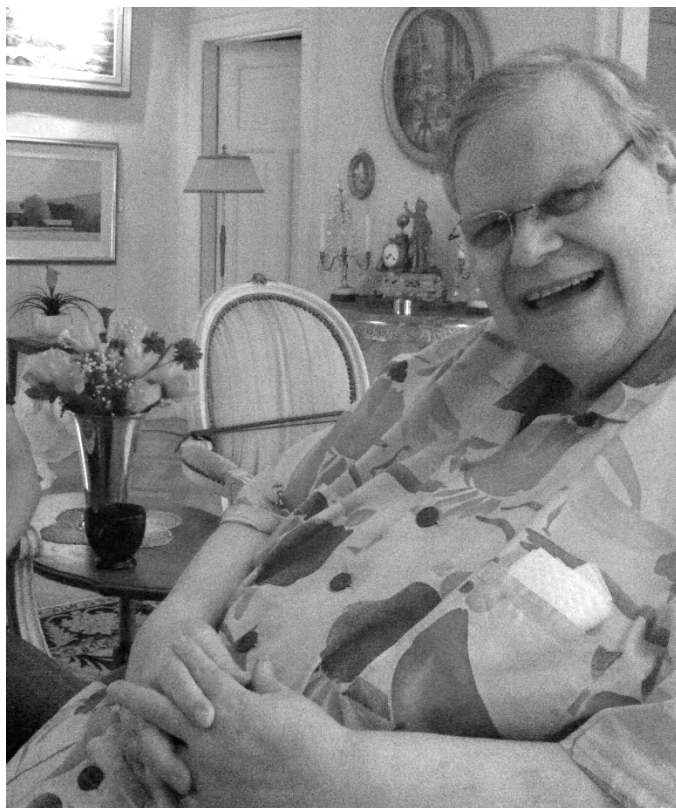

Foto: Leif Grundberg.

Den som har träffat Arne Söderström lär knappast glömma det. Hans starka utstrålning och smittande entusiasm, hans breda kunskaper och berättartalang gjorde honom uppskattad och välkänd i vida kretsar. Få personer har som

Arne personifierat Nolaskogsbygden och museiarbetet i Örnsköldsvik. Han gick bort den 31 mars 2020, 72 år gammal.

Någon har sagt att man för att vara en god folklivsforskare "måste vara född någonstans". Arne Söderström var född nolaskogsare och han var hembygden trogen. Han föddes 1948 i Sund, Själevad, där pappan jobbade på Domsjöfabriken. Där växte han upp med föräldrar och två bröder. På mamma Sallys sida hade han rötterna från släkten Vedin i Sörgård, Nätra, där gården gått i arv i många generationer. Släkttraditionerna därifrån blev en viktig inspiration för Arne som redan i unga år började intressera sig för historia och kultur i dess olika former: konst, teater och musik.

Det var under skolåren som Arnes inriktning formades. Hans konstnärliga ådra och intresse för att rita och måla fick en skjuts när han redan i femte klass vann en nationell teckningstävling. Och strax därpå bidrog en entusiasmerande lärare till hans historieintresse. Fascinationen för klassisk musik växte fram under högstadietiden.

Som ung for Arne gärna runt på auktioner i bygden. För sparade slantar kunde han köpa ett och annat vackert och intressant föremål, samtidigt som han lärde sig mycket om den norrländska folkulturen. Bondauktionerna med sitt folkliv passade Arnes personlighet och senare i livet skulle han själv anlitas som uppskattad auktionsutropare i trakten. Som en äkta nolaskogsare med affärsmässigheten i blodet alltsedan sörkörarnas och bondeköpmännens tid gillade Arne att prata med människor och att "ackordera". Han älskade att stå på

scen, att berätta historier och göra människor glada – och alltid på sitt utpräglade nordångermanländska tungomål. Tаланgen som estradör och underhållare kom också till sin rätt när han medverkade i olika teateruppsättningar under skolåren och senare i lokalrevygruppen Domsjöpajka som han var med om att starta.

För Örnsköldsviksborna blev Arne känd som "han på museumä". Det var ett epitet som han var stolt över. Museibanan inledde han som intendent vid stadens "fornhem" (nuvarande Ödbergiska gården), där han på ett medryckande sätt förmedlade vetande och intresse om stadens och bygdens historia. När Örnsköldsviks museum tillkom 1979 blev han amanuens och sedermera intendent, en roll han innehade fram till pensioneringen.

Arne visste av egen erfarenhet hur viktigt det är att barn och ungdomar på ett pedagogiskt och lättsamt sätt får lära om den egna historien och hembygden. Därför är det i dag många Örnsköldsviksbor som minns Arne med glädje från museibesök under skolåren. Jag kan själv vittna om vilket intryck han kunde göra. Redan i tioårsåldern i mitten av 1970-talet blev jag på Fornhemmet i Örnsköldsvik fascinerad av hans inlevelsefulla berättelser. Längre upp i tonåren då mitt forskarintresse kring hembygden i norra Ångermanland börjat ta fart, blev Arne en av mina tillskyndare. "Du kan väl höra av dig, så kan vi klyvä na ola öm ä..." kunde han uppmuntrande skriva till mig. Det var just den personliga kontakten med människor, berättelserna och dialekten som var hans styrka och arbetssätt. Alltid hade han glimten i ögat och

en räv bakom örat, vilket gjorde mötena med honom till en upplevelse.

Nationellt känd och till och med "folkkär" blev Arne när han under åren 1983–1991 fick det oväntade uppdraget att vara tv-profilen Gunnar Arvidssons bisittare och expert i det populära tv-programmet Café Sundsvall. Genomslaget blev stort för hans inslag om norrländska personligheter, om allmogeföremål, hantverkskunskap och kulturtraditioner. Med fler än 200 direktsändningar och upp till 2 miljoner tittare per program spred han intresse och kunskap om kulturarvet i norr till en stor publik i hela landet.

Arne var en omtyckt sällskapsmänniska som hade stor respekt för människors livserfarenhet, vilken bakgrund de än hade. Han var därför mån om att värdera och behandla människor lika. Inte desto mindre berättade han gärna om många kända och inflytelserika personer som han träffat genom åren, det må vara den legendariske storföretagaren Gösta Hägglund från Hägglund & söner, kända artister och skådespelare eller statsminister Torbjörn Fälldin. Han vann lätt människors förtroende. Lite extra stolt var han över flera möten med kungen. I sin bokhylla på tjänsterummet hade han alltid det fotografi med honom och kungen som togs under ett besök på "Fornhemmet" i samband med vinterparalympics i Örnsköldsvik 1976.

Arnes intressen och kunskaper fångade in många centrala aspekter av den ångermanländska historien. Det spände alltifrån textilhantverk, industrihistoria och stadsliv till maritim kultur, berättartraditioner och folketro. Till hans

specialområden hörde sörköreriet och 1700-talets rysshärjningar i trakten. Ett annat område som Arne fördjupade sig i var bygdens s.k. storsnickare som under 1600- och 1700-talet tillverkat många skickligt och rikt utsmyckade predikstolar, skåp, selkrokar och andra föremål. Till de mest kända hörde mästernickaren Erik Olofsson Bring.

Vid sidan av museiarbetet fortsatte Arne hela livet med sitt eget konstnärliga skapande. I likhet med allmogekonsten var hans konstnärskap färgsprakande och "schwungfullt", precis som hans personlighet och temperament. Han målade i olja och akvarell, men skissade också gärna i tusch. Motiven hämtades ofta från allmogemiljö i den nordångermanländska hembygden. Hans konst blev därmed en värdefull kulturhistorisk dokumentation. Han ställde ut redan i mitten av 1970-talet i Umeå, Östersund och Örnsköldsvik, men han hade också utställningar i Vasa och i Kalmar. Så sent som 2019 visades en välbesökt retrospektiv separatutställning med hans konst på Örnsköldsviks museum när museet firade 40-årsjubileum.

Som museiman och utövande konstnär var Arne väl bevandrad i regionens konsttraditioner. Han var också personligen bekant med många aktiva konstutövare och han bidrog till att arvet efter flera betydande konstnärer med rötter i bygden lyftes fram. Till dem hör Bror Marklund, Hans Hedberg och Gösta Werner vars konstnärskap därmed fått bestående avtryck i Örnsköldsvik.

I kraft av sin kunskap och pondus var Arne inte rädd för att ta strid för kulturen och kulturarvet när så krävdes. En

sådan strid som kröntes med framgång var när han i lokalmedia kraftfullt protesterade mot kommunens planer på att från stadens torg till en mer undanskymd plats flytta den för bygdens historia så karakteristiska skulpturen Sörköraren av konstnären Asmund Arle. Ett annat tillfälle då han agerade drastiskt och tog hjälp av sin imposanta uppenbarelse var när han 2001 hotade med att kedja fast sig själv i hoppbacken Paradiskullen när den var i farozonen som landmärke i staden i samband med byggandet av Botniabanan. Arne såg kulturarvet som en profilskapande tillgång i samhället och betonade värdet av att låta staden och stadsbilden utvecklas i samklang med historien och bygdens kulturella identitet.

Det var med ett sådant utvecklingsperspektiv och med kulturarvet som grund som Arne i många år verkade för att skapa ett museum i fiskeläget Skeppsmaln vid Skags udde. "Världens första surströmmingsmuseum" som fick namnet *Fiskevistet* invigdes 2005 med restaurang och utställningar. För sitt enträgna arbete med detta blev Arne också rättmätigt uppmärksammas. Åren 1997 och 2005 fick han Högbergsstipendiet för sina insatser för fiskeläget och dess kulturhistoria. Som den gourmet och kännare av den norrländska matkulturen som han var värdesatte han förstås också Surströmmingsakademiens guldnål som han fick ta emot 2005 för sin roll i att lyfta fram surströmmingens och den lokala kulturens värden.

Arne Söderströms insatser för det ångermanländska kulturarvet är bestående. Ett betydelsefullt erkännande för detta fick han i samband med sin 60-årsdag den 27 januari 2008.

Då instiftade Örnköldsviks kommun, Allehanda Media samt delar av Örnköldsviks näringsliv "Arne Söderströms Hembygdsstipendium". Det delas årligen ut till personer, grupper eller föreningar som på ett förtjänstfullt sätt bidragit till ökad kunskap om Örnköldsviks kommuns lokalhistoria.

När Johan Nordlander-sällskapet bildades 1979 tillhörde Arne Söderström en av dess första medlemmar.

Leif Grundberg

Recensioner

G. A. Gripenberg. *Dagbok 1943; Dagbok 1944; Dagbok 1945–1946*. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Del 40, 41 resp. 42. Stockholm 2019.

Svenska adelsätter i Finland har under 300 år spelat en viktig roll i det gamla svensk-finska riket och haft en avgörande roll i det fria Finlands historia. Marskalken och friherren Gustaf Mannerheim lyckades som överbefälhavare i juli 1944 stoppa den ryska storoffensiven på Karelska näset och sedan som president bryta med Hitlertyskland och förhandla fram ett vapenstillstånd som förhindrade rysk ockupation och garanterade Finlands fortsatta självständighet. För ett antal år sedan utsågs Mannerheim till landets mest populära person under 1900-talet.

En annan svensk-finsk adelsman som spelade en viktig roll för att stilleståndsförhandlingar kom till stånd mellan Finland och Sovjetunionen sensommaren 1944 var den finske ambassadören i Stockholm Georg A. Gripenberg, f.ö. släkt med Mannerheim och dennes nära förtrogne. Ätten Gripenberg härstammar från landsfogden Jacob Jöransson Witte i

Knivberga Östra Eneby socken i Östergötland. Dennes son Johan Wittman blev krigskommissarie i Finland och adlades 1678 med släktnamnet Gripenberg.

G. A. Gripenberg (1890–1975) föddes i Sankt Petersburg eftersom fadern tillhörde finska statssekreteriatet i den ryska huvudstaden. Efter en fil.kand. vid Helsingfors universitet och en jur.kand. vid Uppsala universitet där han även var ordförande i den konservativa studentföreningen Heimdal bedrev han studier vid Oxford University och London School of Economics. År 1918 anställdes han vid finska utrikesdepartementet.

Gripenberg kom att bli den borne karriärdiplomaten. Ändå var diplomatbanan kanske inte ett självklart val. Historia och litteratur var huvudintressen, Strindberg favoritförfattaren. Under perioden 1933–1941 var Gripenberg ambassadör i London. Det var en viktig post. England var Finlands främsta handelspartner. Dit gick den stora trävaruexporten och i textilmetropolen Tammerfors fanns engelskägda fabriker. Gripenberg var en uttalad anglofil. Hans alltid eleganta klädsel var engelskinspirerad och han kunde kommentera exempel

på dålig smak och bristande stilkänsla. Tidigt var han kritisk till det framtvingade samarbetet med Tyskland och önskade verka för att det avbröts och att stilleståndsförhandlingar med Sovjetunionen inleddes. Att Hitler-tyskland skulle kunna besegra England och det brittiska imperiet höll han för osannolikt. Redan 1943 förutsåg han, i likhet med Mannerheim, ett framtida tyskt nederlag sedan tyska 6:e armén i januari-februari 1943 kapitulert vid Stalingrad och tyskarna på sommaren samma år förlorat det stora pansarslaget vid Kursk i södra Sovjetunionen.

Under Blitzen hösten 1940 till sommaren 1941 bombades den finska ambassaden i London varvid flera i personalen dödades. Gripenbergs privatbostad i närheten bombades också och en stor del av hans förmögenhet gick till spillo. Gripenbergs engelska hustru och dotter flyttade av säkerhetsskäl till USA. Det skulle dröja ända till 1946 innan han återförenades med familjen. Under perioden 1942–1943 var Gripenberg ambassadör i Vatikanen. Han fick audiens hos påven och träffade, pliktskyldigast, sändebud från Ungern och Rumänien

allierade med axelmakterna. Perioden 1943–1956 företrädde han Finland i Stockholm för att sedan avsluta sin diplomatbana 1956–1958 som finsk ambassadör vid Förenta Nationerna.

Gripenberg har skildrat sin ambassadörstid i två memoarböcker 1959. Författandet underlättades av att han sedan tidiga ungdomsår skrev dagböcker. Dagböckerna är överlägsna som källa eftersom Gripenberg i memoarerna i avsevärd mån avstår från öppen kritik av Sovjetunionen enligt Paasikivi-Kekkonendoktrinen. Enligt denna, som man i Sverige och på andra håll kallade för "finlandiseringen", hade Finland 1948 ingått ett vänskaps-, samarbets- och biståndsavtal med Sovjetunionen. I den politiska debatten och i massmedia ålade man sig därför en själv-censur för att undvika drastiska åtgärder från den stora grannens sida. Politiken måste sägas ha varit framgångsrik. Finland behöll sin självständighet och undgick de östeuropeiska ländernas öde.

Dagböckerna är förda med en prydlig piktur och fram till 1944 med gammalsvenska stavningar som *hafva* och *hvarför*. Under krigsåren utvecklades dagböckerna till analyser av Finlands

svåra situation och till utförliga referat av samtal med andra diplomater och politiker. Det är helt uppenbart att Gripenberg tänkt sig en framtida utgivning av dagböckerna som en central källa till Finlands historia under fortsättningskrigets avslutning. Kungliga Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia har i tre digra volymer utgivit Gripenbergs dagböcker 1943–1946 med inledning av Samfundets ordförande professor Per Thullberg. Utgivningen har möjliggjorts tack vare ett särskilt förordnande i professorn och förre svenske Helsingforsministern Krister Wahlbäcks (1937–2013) testamente.

Ambassadörsposten i Stockholm var Finlands viktigaste och betydelsefullare än den i Washington. Här kunde Gripenberg frekvent besöka regeringen i Helsingfors och då främst utrikesminister Henrik Ramsay, vilken tillhörde Svenska Folkpartiet och tidigt förespråkade stillståndsförhandlingar med Sovjetunionen. Gripenberg besökte ofta Mannerheim i högkvarteret i S:t Michel där han alltid tog in på samma rum på Hotel Kaleva och som erbjöd varma karbad i mot-

sats till förhållandena i Helsingfors. Vid middagarna med Mannerheim var den bräddfulla ryskinspirerade dubbelsnapsen, "marskalkssnapsen", obligatorisk. Gripenberg är i dagböckerna noggrann med att beskriva bordets gåvor vid de bjudningar han deltog i antingen som värd eller gäst. I Stockholm träffade han många gånger utrikesminister Christian Günther och kabinettssekreterare Erik Boheman samt även kung Gustav V i audiens. Vid ett tillfälle frågade kungen oväntat om Gripenberg ville samtala på tyska eller franska varvid han svarade "Om Ers Majestät tillåter talar jag svenska som är mitt modersmål!"

Den finska ambassaden låg i det De Geerska palatset, en 1700-talsbyggnad som sedan 1941 tillhörde finska staten. Ambassadens representationsvåning och den s.k. Gula salongen var ytterst smakfullt inredda vilket framgår av foton i de tryckta dagböckerna. Från sin tid i Rom kompletterade Gripenberg möblemanget med sex vackra antika venetianska stolar och ett bord i italiensk marmor. Gripenberg hade synnerligen regelbundna rutiner. På morgonen tre dagar i veckan tog han en ridtur på en häst inlå-

nad från K1 eller Stockholms ridhus. Dagen fortsatte med diplomatrappor. Några personliga vänner tycks Gripenberg inte ha haft i Stockholm. Regelbundna mottagningar hölls med inte bara andra sändebud vid beskickningarna i Stockholm utan även med svenska affärsmän som bröderna Jacob och Marcus Wallenberg och kulturföreträdare som Svenska Akademiens ständige sekreterare Anders Österling, Publicistklubbens ordförande och den senare chefredaktören för Svenska Dagbladet Ivar Andersson och historikern professor Sven Tunberg, rektor för Stockholms Högskola. Gripenberg fick också inbjudningar till Uppsala och sin gamla studentnation och föreningen Heimdal.

En viktig och avgörande kontakt blev Sovjetunionens företrädare i Stockholm madame Aleksandra Kollontay (1872–1952), minister i Stockholm 1930–1945 med ambassadörs titel från 1943. Hon var mellanhand vid de sovjetisk-finska vapenstilleståndsförhandlingarna 1940 och 1944. Kollontay är i dag främst internationellt känd som feministisk pionjär med skrifter om kvinnans frigörelse och om äktenskapets avskaffande varav flera översatts

till svenska. Hennes tankar utövade stort inflytande på den radikala feminismen efter 1970. Trots att Gripenberg var konservativ och tillhörde den finländska överklassen hade han mycket gemensamt med Kollontay som i egenskap av rysk generalsdotter växt upp i den tsarryska överklassen och tillbringat somrarna i faderns sommarvilla i Karelen. Gripenberg och Kollontay samtalande på franska. Som Leo Tolstoj visar i sina romaner behärskade många i den tsarryska överklassen franska. Med åren hade dock Kollontays franska blivit knagglig men ändå förstälig. I sina memoarer har Gripenberg ändrat till "flytande franska".

Aleksandra Kollontay var av allt att döma vänligt sinnad till både Finland och Sverige. Hon önskade ett slut på Fortsättningskriget. Enligt Boheman lär hon ha undslupit sig att Sovjetunionen vid stilleståndsförhandlingar skulle kunna tänka sig att gå med på en återgång till den gamla finsk-sovjetiska gränsen och inte Moskvafredens från 1940. Uppgiften förefaller högst osannolik och kan inte ha varit förankrad hos utrikesminister Molotov och Stalin, särskilt inte så länge den tyska belägringen av Leningrad

ännu pågick och Finland inte brutit med Tyskland. Sedan Leningrads belägring upphört i januari 1944 och tyskarna ställts inför stora motgångar i Baltikum och Vitryssland fruktade Gripenberg ett ryskt genombrott på Karelska näset. Den finska armén var numerärt lika stor som 1939 men hade kraftigt förstärkts med artilleri, även tungt sådant. En sovjetisk storoffensiv skulle den ändå knappast kunna motstå. Gripenberg fruktade därför för Finlands fortbestånd. En framtida sovjetisering och "bolsjevisering" av landet med kollektivisering av bondejorden och deportering av intellektuella och borgerliga till Sibirien som i Baltikum 1940 var trolig. I sin dagbok listar Gripenberg statistik över de tiotals tusen balter som deporterats till Sibirien 1940. Kanske skulle en miljon finländare söka sin tillflykt till Sverige om Finland ockuperades, menar Gripenberg.

I dagboken misströstar han över den svenska adelns framtid i Finland: "dessa svenska släkter i vårt land, som kämpat och blött för landet, som regerat det och gått i spetsen kanske äro den ensamaste folkgruppen i Europa [...] De stupar, de blir fattigare

och fattigare, och över deras huvuden hänger landsflyktens öde. Om Finland går under, skola många av dessa släkter också gå under, och om de rädda sig utomlands, skall de ingenstans känna sig hemma. I det gamla svenska riket hade de hemortsrätt, men detta rike finns icke mera".

Den 17 februari 1944 skriver Gripenberg i dagboken att madame Kollontay och finska regeringens utsände J. K. Paasikivi, politiker inom det konservativa Samlingspartiet, senare statsminister och 1946–1956 Finlands president, genom Marcus Wallenbergs förmedling träffades på Badhotellet i Saltsjöbaden. Mötet ledde till att Paasikivi, som talade hygglig ryska och endast undantagsvis behövde tolk, i mars reste till Moskva för sonderande fredsförhandlingar. Den finska regeringen kunde dock i detta skede inte gå med på det sovjetiska kravet på snabb utdrivning av den tyska bergsarmén i norra Finland och inte heller acceptera kravet på att betala 600 miljoner dollar i krigsskadestånd. Den finska regeringen beslöt därför att avvakta med fortsatta kontakter med Sovjetregeringen till dess de västallierade landstigit i Frankrike i

hopp om att trycket mot Finland då skulle minska.

Kort efter landstigningen i Normandie beslöt emellertid Stalin att tvinga Finland till separatfred innan kapplöpningen mot Berlin inleddes. Den 9 juni påbörjade Röda armén en massiv stoffensiv på Karelska näset. Den 20 juni intogs Viborg. Den sista finska frontlinjen höll emellertid efter hårda avvärjningsstrider. Gripenbergs släkting fänriken Carl-Gustaf Gripenberg (1923–1944) stupade vid Juustila 20 juli 1944. Gripenberg skrev ett kondoleansbrev till fadern arkitekten och senare professorn Ole Gripenberg. Avgörande för att det sovjetiska anfallet avvärjdes var att det finska försvaret sommaren 1944 förfogade över 150 moderna artilleripjäser. Men också att Tyskland gick med på återuppta det avbrutna vapenstödet till Finland sedan president Ryti, efter samtal med utrikesminister von Ribbentrop, personligen i ett brev till Hitler försäkrat denne att ingen av honom utnämnd regering skulle inleda fredsförhandlingar med Sovjetunionen. 70 bomb- och attackplan ur Luftwaffe angrep de sovjetiska styrkorna samtidigt som stora mängder tyska pansarvapen men

också manskap sändes till det finska försvaret. Stalin tvingades avbryta anfallet för att kraftsamla mot Baltikum och Tyskland. Kapplöpningen mot Berlin mellan Sovjetunionen och de västallierade var inledd.

Nya och hemliga förhandlingar med Moskva inleddes i mitten av juli. En förutsättning var att Ryti avgick. Mannerheim blev genom ett särskilt riksdagsbeslut president. Hans första åtgärd blev att meddela Hitler att Rytis löfte inte gällde och att "vapenbrödraskapet" sades upp från finsk sida. Något svar från Hitler kom aldrig, men Hitler lär ha sagt att Mannerheim var en bättre militär än politiker. Därefter godkändes Moskvans fredsvillkor med återgång till 1940 års gräns, utdrivning av tyskarna ur Finland genom finska arméns försorg och en halvering av krigsskadeståndet till 300 miljoner dollar. Vapenstillestånd trädde i kraft den 4 september och ett vapenstilleståndsfördrag undertecknades den 19 september.

Efter vapenvilan inbjöd madame Kollontay den 30 september den finska legationen till en lunch i sovjetiska legationens salong på Villagatan i närvaro av

militärattachén Nikituscheff, enligt Gripenbergs dagbok "en ganska ryslig typ, med ett klumpigt, buttert sätt och ett brutalt, obildat utseende. Han torde vara f.d. fabriksarbetare". Madame Kollontay, nu rullstolsbunden efter en stroke, höll ett tal på franska där hon uttryckte sin glädje över att kriget mellan Finland och Ryssland nu var slut. Gripenberg skriver att "Hon tackade vår legation för det samarbete, som lett till detta resultat, och hon betonade sin tillfredsställelse över att själv ha kunnat bidra därtill. Hon hoppades, att detta samarbete skulle fortsätta. Ryssland hade vänliga känslor för Finland och ville respektera vårt lands självständighet, under förutsättning att vapenvilans bestämmelser noggrant uppfylldes. Till sist önskade hon det finska folket lycka och framgång och höjde en skål för "votre Maréchal" (Mannerheim)." Gripenberg svarade, sannolikt under stor självövertinelse, med en skål för "votre Maréchal" (Stalin).

Gripenbergs dagböcker 1945–1946 visar att han på sikt var bekymrad över Finlands framtid som självständig stat. Den 9 juni 1946 skriver han att "Målet är att

bringa Finland in i ett så nära förhållande som möjligt till Ryssland vilket kanske en dag skall leda till vårt införlivande". Dessa farhågor är nedtonade i memoarerna 1959. Han reagerar vidare på den ryska övervakningskommissionens brutala metoder som till exempel kallelser till möten nattetid med finska motparter. Gripenberg ondgjorde sig också över de av ryssarna framtvingade rättegångarna mot så kallade "krigsansvariga" finska politiker. Stalin hade redan 1943 försäkrat madame Kollontay att Mannerheim inte skulle komma att ställas inför rätta, försäkringar som sedan så sent som den 18 oktober 1946 upprepades av kontrollkommissionens t.f. chef Grigori Savonenkoff vid ett besök hos Mannerheim när denne var inlagd på Helsingfors sjukhus, enligt vad marskalken under tystnadslöfte anförtrodde Gripenberg. Mannerheims bakgrund som tsarrysk general och hans bestämda avvisande av Hitlers propåer om att den finska armén skulle gå mot Leningrad och dessutom skära av den för ryssarna livsviktiga Murmanskbanan uteslöt nog i Stalins ögon varje åtal. Däremot dömdes Fin-

lands statsminister Edwin Linnomies till fem och ett halvt års tukthus och utrikesministrarna Väinö Tanner och Henrik Ramsay till två respektive två och ett halvt års tukthus. Det längsta straffet tilldömdes president Risto Ryti, som dömdes till tio års tukthus men frigavs efter fyra år på grund av ohälsa. Inte bara Gripenberg utan större delen av finska folket betraktade domarna som orättfärdiga. Ryti blev hedersdoktor vid Helsingfors universitet 1958, samma år som han avled. Efter Sovjetunionens fall rehabiliterades Ryti fullständigt och ett nonfigurativt monument över honom är rest på Mannerheimvägen i Helsingfors.

Lars-Göran Tedebrand

Elisabet Rydell Janson. *Gunnar Jonson i Vaplan – en familjehistoria*. Spargo förlag. Uppsala 2019.

Vad gör man om man ärvt en rottingkoffert med mängder av gamla brev och fotografier och vuxit upp i ett hem med ett inramat ovalt foto på väggen av "possessionaten" Gunnar Jonson i Vaplan? När tiden är mogen går man igenom breven och ser att de

ger en ny och mer komplex bild av brukspatronen med familjens ögon. Breven täcker en period från 1868 till det sena 1940-talet, de flesta kring sekelskiftet 1900. Detta är en del av bakgrunden till journalisten Elisabet Rydell Jansons bok *Gunnar Jonson i Vaplan – en familjehistoria* (2019), en bok om hennes farmorsfar och hans familj.

Gunnar Jonson föddes 1843 i Smedsåsen, Näskotts socken i Jämtland, 30 kilometer nordväst om Östersund. Han var nummer två i en syskonskara på åtta. Föräldrarna Jon Gunnarsson och Maria Pehrsson var hemmansägare och gästgivare. Jon hade varit handlande och Norgefarare. Han började som så många i regionen med handelsfärder till Trondheim, "byn", som man sade i Jämtland. Det är inte förvånande att hans yngre bror Lars bosatte sig där 1868 och blev affärsman. Han tog sig släktnamnet *Smedsaas*. Gunnar gifte sig 1869 med Anna Nilsson från grannsocknen Rödön. Anna tillhörde samma sociala skikt som Gunnar och de bosatte sig på hans hemgård och begåvades med sex barn. Anna hade ansvaret för den stora gården, medan Gunnar ofta reste runt på marknader och

köpte och sålde hästar, kor, får, getter, grisar och skinnvaror. År 1877 lämnade Gunnar bondelivet och köpte Vaplans bruk som tillverkade järnmanufakturver. Järnvägen var i antågande och invigdes i sin helhet 1882. Gunnar hade förutsett järnvägens betydelse för traktens näringsliv och överlät 1883 driften av verket till två kunniga smeder, värmlänningen J. A. Qvarnstedt och västgöten Thure Johansson. Gunnar blev nu brukspatron och byggde Waplans herrgård. Affärerna var stora och invecklade. En stor tragedi drabbade familjen 1885 då hustrun Anna dog i barnsängsfeber. Gunnar gifte aldrig om sig och hans piga Olina Ellingsen blev hushållerska och sammanhållande kraft i familjen. År 1887 sålde Gunnar manufakturverket till Qvarnstedt och Johansson. Gunnar behöll dock en del av fastigheten och brukets handelsbod.

Gunnar engagerade sig även i Ytteråns kurhotell som låg i närheten. Järnvägen innebar ett ekonomiskt uppsving för bruket och kurortsverksamheten. År 1885 startade Gunnar Ytterå sågverk och snickerifabrik, 1893 ombildat till Ytteråns Trälåst AB, som ägdes av honom och flera familjemedlemmar.

Gunnar Jonson var en av Jämtlands ledande träpatroner. Han köpte avverkningsrätter och hemman och drev avverkningar. Virket flottades till kusten på Indalsälven. Sundsvallsdistriktet med sina många sågverk hade en stark dragningskraft på honom och han siktade på att köpa ett sågverk. År 1896 köpte Gunnar Nya Söråkers sågverk i Hässjö socken. Hans son Anselm Gunnarsson, född 1876, hade redan som tonåring börjat praktisera hos familjen Carl Andreas Wager på Hörningsholms sågverk på Alnön och blivit sin fars rådgivare. Efter att ha gjort beväring på Frösö läger sommaren 1895 praktiserade Anselm i London hos en engelsk trävarufirma, som var aktiv i sundsvallsdistriktet. År 1896 återvände Anselm till Sverige och blev 19 år gammal disponent för faderns sågverk Nya Söråker – en rekordartad karriär! Anselm nådde goda resultat och vann respekt hos äldre sågverkschefer och bankmän i Sundsvall. Anselm gifte sig hösten 1901 med Wagers syster Anna, född 1872. Tragiskt nog avled Anselm oväntat efter en kort tids sjukdom natten till den 14 mars 1902. Dödsorsaken var

hjärnblödning. Hustrun och släkten i Jämtland råkade i chock. Anselm hade varit släktens ljus. Disponentskapet övertogs motvilligt av Anselms äldre bror Jonas Gunnarsson. Arvskiftet efter Anselm blev mycket uppslitande för änkan Anna. Förutom sin sorg efter ett lyckligt och alltför kort äktenskap tvingades hon försvara sina rättigheter mot Gunnars och ett par av barnens beskyllningar mot Anselm för att ha misskött företaget och tagit ut för hög lön. Den norskfödda sågverksfamiljen Wager stod inte högt i kurs hos Gunnar Jonson. Änkan Anna Wager Gunnarssons brev ger en helt annan, och såvitt jag förstår, mer rättvisande bild hennes och makens ekonomiska dispositioner och av vad han betytt för familjeföretaget.

Gunnar Jonson har tidigare mest uppmärksamats för sina omfattande köp av skogrika bondehemman från 1880-talet och framåt. Dessa utarrenderades, men jordbruket lämnades ofta åt sitt öde och vanhävdades. *Gunnar Jonsons hemman* blev ett begrepp i den offentliga debatten efter selskiftet 1900 när den politiska debatten om de negativa effekterna av skogsbolagens och enskilda träpatroners hemmansköp

var som hetast. Den utnynnade i tillkallandet av den så kallade Norrlandskommittén 1901, vars förslag presenterades 1904. De låg till grund för den norrländska bolagsförbudslagen, som antogs av riksdagen 1906.

Efter lagen fortsatte debatten om vanhävd och Gunnar Jonsons mer än 100 skogshemman fick kläskott för detta. Regeringen tillsatte en lokal statlig myndighet – Jordbrukskommissionen – 1910. År 1912 hade den fått in anmälningar om 350 fall om vanhävd. Av de först inkomna 161 anmälningarna avsåg 107 hemman som ägdes av Gunnar Jonson. Han avvisade, liksom sina arvingar, kategoriskt alla anmälningar. Samma år, 1912, avled Gunnar. De stora bolagen var emellertid oftast angelägna om att åtgärda vanhävden. En del av Gunnars arvingars hemman exproprierades av staten under livsmedelsbristen 1917 för att öka jordbrukens produktion.

Tidigare forskning, bl.a. av undertecknad, har inte fördjupat sig i personen Gunnar Jonson, hans familj och tänkande i såväl affärlivet som hans privata sfär. Med Elisabet Rydell Jansons bok har vi nu fått en mycket intres-

sant inblick i Gunnars och familjens liv under den omvälvande perioden från 1870 till 1910-talet. Författaren har ärvt ett stort antal brev och fotografier som hittills varit okända utanför familjen och därför inte utnyttjats av forskare. Hon har renskrivit och publicerat ett stort antal privatbrev mellan Gunnar Jonson och hans syskon, hans barn och en rad övriga släktingar. Brevens speglar allt från dödsfall – flera i släkten dog i lungshot –, sjukdomar, giftermål, byskvaller till pappa Gunnars minst sagt invecklade affärer. Vi får i breven mellan barnen och Gunnar liksom i breven mellan syskonen följa deras flyttning till andra orter. Även om Gunnar själv envist stannade i Vaplan, eller mot slutet av sitt liv på sin fädernegård, lämnade ett par av barnen för några år hembygden för Sundsvallstrakten och USA. Gunnar försökte styra barnens framtid vad gällde val av äkta hälfter, utbildning och yrke, men fick ibland motvilligt ge vika för deras vilja.

Gunnar rörde sig med stora pengar, men investerade nästan allt och lite till i affärer. Han var ytterst obenägen att sälja några fastigheter när han var på fallrepet och pressade sina långgivare

och borgensmän – ofta släktingar och grannar – till det yttersta. Den egna livsföringen var enligt breven återhållsam och innehöll inga utsvävningar annat än vid hans 60-årskalas och dottern Annas bröllop i Bydalen 1911. Han var från 1883 aktiv i IOGT och deltog livet ut i godtemplarnas arrangemang i hembygden och i Östersund.

Gunnars äldsta dotter Christina (1871–1949) kom att spela en mycket viktig roll i hans liv. Jag vill gärna lyfta fram henne, som vi kan följa i många brev som hon skrivit och fått. Hon fick tidigt ansvar för sina småsyskon, men pappa Gunnar var också mån om att hon, liksom syskonen, skulle studera och förkovra sig. Hennes brev till sina väninnor under skoltiden ger en bra bild av hur livet gestaltade sig i stort och smått för en tonårsflicka i slutet av 1880-talet. Där blandas allvar med skoj och bus och berättelser om muntra ”baler” och uppvaktande pojkar. Hon gick bl.a. i folkskola i Östersund och senare i Trondheim där hon bodde hos sin farbror Lars Smedsaas. Trondheim hade mycket mer av utbildning och kultur att erbjuda än den lilla staden

Östersund. Den välbärgade familjen Smedsaas kunde öppna de flesta sociala dörrar för Christina. Pappa var mest förmanande i sina brev och mån om att hon skulle sköta sig och vara flitig och sparsam.

Efter hemkomsten till Vaplan från Trondheim 1890 började Christina arbeta i handelsboden och på brukskontoret. Hon hamnade utan förskyllan i en konflikt med hustrun till en av ägarna som beskyllde henne för att ha haft en affär med hennes man, vilket ledde till en skandal i Vaplan. Pappa Gunnar tog hela tiden Christinas parti och såg till att hon fick en tjänst i en "bättre" familj i Ångermanland. Hon var sedan borta från hemorten i flera år. Hon hade hela tiden nära brevkontakt med sin far, sina syskon, släktingar och väninnor. Pappa Gunnar gav henne många förtroenden av ekonomisk natur. Hon blev tidigt hans rådgivare. Efter något år tyckte han att hon skulle flytta hem till Vaplan och arbeta där. Hon kunde tjäna sitt uppehälle och skulle inte behöva gifta sig på många år, skrev pappa.

Christina flyttade hem, men inte till Vaplan, utan för att sköta släktgården Smedsåsen, vilket

hon inte verkar ha gillat. Men på försommaren 1896 fick hon svaret för att ställa i ordning disponer villan på Nya Söråker där hon bodde med sin bror Anselm. Där trivdes Christina bra. Sommaren 1897 fick hon där oväntat besök av sin ungdomskärlek, Karl Rydell. Han var torparson från Offerdal och hade arbetat som snickare hos Gunnar i slutet av 1880-talet. Men Karl ville ha en annan framtid. Av Christinas brev framgår att hon träffat och varit intresserad av Karl, men att han hade förstått att det var omöjligt för honom att mer än drömma om chefs dotter.

Fem år tidigare, 1892, hade Karl som så många andra svenskar vid denna tid valt att utvandra till USA och på nationaldagen den 4 juli anlände han i New York. Karl bosatte sig i Plainfield, New Jersey, och fick arbete som konstruktör på en fabrik. På fritiden ägnade han sig bl.a. åt tävlingscykling och blev en av traktens idrottsstjärnor. Han deltog även i en skandinavisk sångkör och etablerade sig väl och trivdes i sitt nya hemland. Men det var något viktigt som saknades.

Efter Karls och Christinas korta möte fem år senare på Nya

Söråker, som sannolikt varit det viktigaste skälet till att han rest hem, åkte han till sin syster i Bjärte på Rödön. Christina och Karl började en intensiv brevväxling, och lyckades även få ses igen. De hade även förlovat sig, vilket Christina brevledes meddelat sin far. Karl hade sedan ett dramatiskt samtal med sin tilltänkte svärfar, som först anmärkt på hans låga börd och svaga ekonomiska ställning och att han skulle vara ute efter pengar. Karl skrev till Christina den 8 september att han fått känslan att Gunnar ansett att han trängt sig in i en "familjekrets der jag är ovärdig". Han hade förklarat för Gunnar att han inte var ute efter "lupna kronor, eller Cents och Dollar". Han hade helt enkelt följt sin naturliga böjelse. "Och derutaf har också de gnistor som för länge, länge sedan alldeles ofrivilligt antändts, och ej af tidens vindar utplånats utan fastmer underblåsts". Karl skrev sedan att Gunnar dock till sist givit sitt tillstånd och önskat dem lycka, trots att det smärtade honom allra mest att dottern skulle flytta ända till Amerika.

Karl reste hem i slutet av september 1897. Christina skulle fullfölja sina åtaganden hemmavid

under hösten och vintern och resa till Karl först nästa sommar. Det följande året var fyllt av väntan för de unga tu. I boken får vi i breven följa deras intensiva kärlekshistoria och väntan på att få varandra i tiotals brev som korsade Atlanten. Först sommaren 1898 åkte Christina till USA. Resan tog drygt två veckor och gick via Göteborg till Grimsby, sedan med tåg till Liverpool och därefter med Cunardlinjens ångare S/S Campania till New York. Färden över Atlanten tog sex dygn. Christina och Karl gifte sig i den 29 oktober 1898 vid en enkel ceremoni hos Svenska kyrkans pastor i Brooklyn och fick så småningom tre barn. Pappa Gunnar skrev aldrig något brev till Christina i USA, trots att hon skickade många brev med uppmaningar till honom att höra av sig. Inget brev från Gunnar till Rydells i Plainfield har påträffats av författaren. Familjen hade det bra i USA, men 1907 återvände de hem för att ta över Gunnars affärsrörelse i Vaplan. Författaren tror att Gunnar skickat bud efter dem när Christinas lillasyster Anna varit på besök.

Familjen Rydell återvände sålunda till Vaplan och Gunnar flyttade hem till sin fädernegård.

Carl och Christina sålde senare sin egendom till Waplans Mekaniska Verkstad 1920 och flyttade till Krokomb där de byggde ett nytt hus och startade ett snickeriföretag.

Elisabet Rydell Jansons bok börjar 1868 när Gunnar skrev till sin bror Lars i Trondheim och berättade att han skulle gifta sig. Vi får sedan följa familjen och släktingarna år för år ända fram till 1940-talet. Breven ger läsaren en bild av stort och smått i en familjs liv under den föränderliga tiden i slutet av 1800- och början av 1900-talet. De är mycket öppenhjärtiga och välformulerade. Det rör sig om ett stort antal brev och det tar ett tag innan man som läsare kan ge sig hän. Brevskrivarna för oss sedan till många platser och miljöer i Jämtland, Medelpad och Ångermanland, Trondheim och USA. Rydell Janson binder samman breven med många fotografier och analyserande kommentarer. Hon lyckas i allmänhet även sätta in de episoder som möter oss i breven i ett större historiskt sammanhang. Jag kan tänka mig att de utgivna breven kommer att bli utmärkta källor för fortsatt forskning.

Författaren skriver att hon växte upp med Gunnar Jonson

och att han alltid var närvarande i hennes barndoms hem. När hon efter många år upptäckte alla brev som hon ärvt bestämde hon sig för att försöka ge en mera komplex och nyanserad bild av den träpatron och affärsman som var hennes farmorsfar. Och det har hon verkligen gjort. Men de många breven mellan särskilt de kvinnliga familjemedlemmarna ger boken en ännu intressantare dimension.

Mats Rolén

Holger Wester (red.). *Solf historia från 1900-talets Solf*. Hembygdsforskarna vid Stundars. Vasa 2019.

Lokalhistoria har en starkare ställning i våra grannländer än i Sverige. Vad Norge och Finland beträffar kan det vara så att eftersom det dröjde till 1905 respektive 1917 innan länderna blev självständiga och att centralmakten länge var utländsk så kom hembygderna i stället för nationen att få en identitetsskapande funktion. Men även i ett land som England finns sedan länge professurer i "Local history". I Norge odlades lokalhistoria främst av amatörer som i bygdeböcker

skrev om gårds- och släkthistoria utan att alltid utöva nödvändig källkritik, använda historisk metod eller explicit anknyta till rikshistorien. Från tidigt 1900-tal ökade emellertid universitetshistorikernas intresse för lokalhistoria. Historisk Forening inrättade ett pris för bästa lokalhistoriska arbete. Landslaget for by og bygdehistorie startade 1922 tidskriften *Heimen* med inriktning på lokal- och regionalhistoria. Framstående historiker som Edvard Bull den äldre orienterade lokalhistorien bort från den äldre person- och gårdshistorien till en historia som mer fokuserade på samhälle, kultur och sociala frågor. Riks- och lokalhistorien fick nu ömsesidigt belysa varandra.

Senare kom Jørn Sandnes (1926–2007), professor i historia vid Norges teknisk-naturvetenskapliga universitet (NTNU) i Trondheim 1975–1991 och från 1984 universitetets rektor och mångårig redaktör för *Heimen*, att ge den expanderande norska lokalhistorien en fördjupad metodisk och teoretisk inriktning. Hans *Handbok i lokalhistorie. Faget og metodene* (1983) har kommit ut i flera upplagor. I sin tidigare forskning var Sandnes den ledande norske historikern inom

det nordiska s.k. ödegårdsprojektet som fokuserade på den senmedeltida agrarkrisen. När Johan Nordlander-sällskapet (JNS) för mer än 30 år sedan tillsammans med länsbibliotekarien Elsie Ekstedt och länsbiblioteket i Västerbotten anordnade en lokalhistorisk konferens i Hemavan var Jørn Sandnes tillsammans med sin norske kollega etnicitets- och migrationshistorikern Einar Niemi föredragshållare. Västerbotens dåvarande landshövding och ständige JNS-medlemmen Sven Johansson var intresserad deltagare under alla konferensdagar.

Tilläggs kan att Johan Nordlander-sällskapet alltsedan sin tillkomst ivrat för en dialog mellan akademisk forskning och fritidsforskning. Sällskapets kulturpris har i många år tilldelats förtjänta fritidsforskare. Två kulturpristagare och lokalhistoriker, Olof Hederyd, Vuono/Haparanda, och Kjell E. G. Söderberg, Ulvön/Stockholm, har blivit hedersdoktorer vid Humanistiska fakulteten vid Umeå universitet 1996 respektive 2005.

I Finland har stads- och sockenhistoria sedan länge haft många utövare både bland fri-

tidsforskare och universitetshistoriker. I professor Eino Jutikkas grundläggande *Bonden i Finland genom tiderna* (svensk översättning 1963) är nothänvisningar till främst finskspråkiga men också svenskspråkiga sockenhistoriker omfattande. Pentti Renvall (1907–1974), professor i finsk och skandinavisk historia vid Helsingfors universitet från 1950 och ofta föredragshållare vid de nordiska metodkonferenserna i historia, definierade i sin bok *Den moderna historieforskningens principer* (svensk översättning 1965) vad lokalhistoria bör vara och vilka kriterier som bör uppfyllas i lokalhistorikerns verkstad. De optimumnormer för lokalhistorisk forskning som Renvall uppställer torde få lokalhistoriker, i Finland eller på andra håll, till fulla uppfylla men de är användbara riktmärken.

Ett färskt tillskott till den finländska lokalhistorien är den här anmälda drygt 400-sidiga boken om Solfs historia under 1900-talet. Bosättning och folkliv i kustsocknen Solf söder om Vasa har tidigare skildrats i en bok 1965 av folkskolläraren Gunnar Rosenholm. Den föreliggande historiken är inte heltäckande. Den

kommunala förvaltningen, föreningslivet och det religiösa livet kommer att skildras i en kommande bok. Det stora materialet till boken har insamlats av en studiecirkel i hembygdshistoria i Stundars som arbetat sedan 2001. Det har sammanställts och redigerats av docent Holger Wester, Jeppo. Wester, docent i historia vid Uppsala universitet och docent i historisk demografi vid Åbo Akademi, har stor erfarenhet av österbottnisk lokal- och regionalhistoria. Han disputerade 1977 vid Uppsala universitet på avhandlingen *Innovationer i befolkningsrörligheten. En studie av spridningsförlopp i befolkningsrörligheten utgående från Petalax socken i Österbotten*. Inspirerad av diffusionsforskare som Torsten Hägerstrand och Richard Morrill ser Wester nya migrationsriktningar som innovationer. Han har även medverkat i *Vasa stads historia IV 1852–1917* (2006) och i *Malax historia* del II (2014) med befolkningshistoriska och ekonomisk-historiska avsnitt. Nationella och regionala perspektiv på befolkningsrörligheten har Wester tillsammans med Uppsala-forskaren docent Eric De Geer an-

lagt i boken *Utrikes resor, arbetsvandringar och flyttningar i Finland och Vasa län 1861–1890* (1975).

I den nya Solfhistoriken har Wester utnyttjat sin specialkompetens med ett inledande kapitel om socknens befolkningsutveckling i ett långt perspektiv. Vid den första folkräkningen 1775 hade Solf 664 invånare. Folkökningen var begränsad fram till 1800-talets mitt på grund av en mycket hög spädbarnsdödlighet. Förklaringen är, precis som i Norrbotten, att mödrarna inte ammade sina barn innan läkare och barnmorskor inledde amningskampanjer. Sitt högsta folkmängdstal, 3 487 personer, uppnådde Solf år 1900. År 1970 var folkmängden 2 483 invånare. Den skulle ha varit ännu lägre om inte pendlare från Vasa flyttat in till socknen och kompenserat sjunkande födelsetal och stigande emigration.

Den gamla traditionella migrationen i Solf mellan byarna, till grannsocknarna och in till Vasa, förändrades dramatiskt efter 1800-talets mitt. Magneter som Sankt Petersburg, Amerika och sågverken kring Sundsvall drog till sig arbetssökande från Solf och långdistansflyttningar kom att dominera migrationsbilden. Förryskningssträvandena i slutet

av 1800-talet medförde emellertid att Sankt Petersburg upphörde som flyttningsmål. I stället reste ca 1 000 arbetssökande Solfsbor bekvämt med ångbåt från Vasa till Sundsvallsdistriktet mellan 1860 och 1890 där ”såg vid såg jag såg varthelst jag såg” som författaren Elias Sehlstedt skaldade. I slutet av 1800-talet avlöstes arbetsresorna till Sverige av den finska massutvandringen till Amerika som inträffade senare än den svenska. Inte mindre än närmare 1 500 unga män och kvinnor tog ut pass från Solf till USA och Kanada under perioden 1890–1930.

Amerikautvandringen upphörde från Solf liksom från hela Europa efter börskraschen på Wall Street 1929. Under efterkrigstiden och särskilt under Koreakonjunkturen blev Sverige åter attraktivt. Omkring 500 personer flyttade från Solf till Sverige under tioårsperioden 1949–1959. Flyttningsvågen från Finland till Sverige var inledd.

Största delen av historiken upptas av en noggrann kartering och beskrivning av bosättningen i Solf. Närmare 900 fastigheter inklusive moderna radhus beskrivs ingående med ägare, äldre och

nutida, och deras yrken och familjeförhållanden. Fotografier är legio. Wester bidrar själv med ett avsnitt om den fascinerande nybyggesverksamheten på Söderfjärden i Solf. Söderfjärden är en slätt tio kilometer söder om Vasa som uppstod genom ett meteoritnedslag för 560 miljoner år sedan. Kratern hade en diameter på sex kilometer och ett djup på som mest 300 meter. Den fylldes under årmiljonerna med sand och vatten men utdikades med hjälp av pumpstationer på 1920-talet. Söderfjärden blev med sina 2 300 hektar åkermark och 15 jordbruksfastigheter det viktigaste jordbruksområdet i Solf. 60 procent av allt timotejfrö som 1938 exporterades från Finland kom från Söderfjärden. Wester har utförligare behandlat det nu 100-åriga nyodlingsprojektet i sin bok *Söderfjärden. Ett nybyggarsamhälle* (1995).

Den imponerande fastighetsförteckningen torde få sockenhistoriker kunna uppvisa. Kanske efterlyser man en sammanfattande analys av byggnadsstilar och arkitektur. Är byggnaderna i Solf genuint österbottniska eller också påverkade av lantbebyggelsen i Västerbot-

ten med vilket landskap kontakterna varit många? Finns reminiscenser av rysk arkitektur som i Åbo med omland?

Bokens avslutande 150 sidor ägnas åt ekonomisk diversifiering och samhällelig modernisering i Solf. Tillkomsten av elektricitet och telefoni belyses ingående på bynivå liksom lanthandelns etablering i det tidigare självhushållande bondesamhället. De olika kooperativa företagen inom lantbruk, elektrifiering och vattenförsörjning, med ursprung i det gamla Solfs bysamfälligheter, får sin skildring. Under senare årtionden har den industriella utvecklingen i Solf liksom i hela Österbotten varit imponerande. En stor industrihall byggdes 1969.

Ambitiös hembygdsforskning förenas på ett lyckligt sätt med akademisk lokalhistoria i Solfs 1900-talshistoria. Resultatet har blivit en högst läsvärd bok från vårt österbottniska grannlandskap.

Lars-Göran Tedebrand

Robert Ullsten. *Mimerminnen. En innehållsrik och vacker vandring i Umeå centrum*. H:ström – Text & kultur AB. Umeå 2019.

För yngre generationer är läroverken bortglömda historiska relikter. För de äldre förbinds de med nostalgi, förutom minnen av framgång och misslyckanden. Mycket har publicerats kring vår skolhistoria, ofta lokalt baserad med en mix av handfasta fakta och ren kuriosas. Inom denna genre har Umeå fått ett nytillskott genom Robert Ullstens *Mimerminnen*. Med sammanlagt 23 års vistelse i Mimerskolans lokaler jämte allehanda annex, som elev, lärare, rektor och administratör får han anses väl skickad för uppgiften att förmedla dess historia. På knappa hundra sidor lyckas han i lättsamt humoristiskt koncentrat servera Umeås läroverks-historia och även en del övrig skolhistoria från 1860-talet till det senaste millenieskiftet.

Till stor del består framställningen av en personkavalkad. I den första studenttårgången rymms välkända blivande Uppsalaprofessorer som historikern Harald Hjärne och filosofen Erik Olof Burman. Längre fram i raden skymtar kompositören Wilhelm

Peterson-Berger och akademiledamoten Nils Ahnlund. Akademiskt väl meriterade lektorer och rektorer rekryterades söderifrån. I decennier innehade värmlänningen och grekdocenten Johan Johansson, också ledande kommunal- och landstingspolitiker, rektortjänsten. Efter lång förberedelse fick han vid sekelskiftet 1900 uppleva att Härnösandsbiskopen invigde det imposanta kunskapstemplett i Sofiehemstegen i kvarteret Mimer. Där utexaminerades åtskilliga studentkullar innan läroverket förflyttades från centrum till Fridhem. Ullsten minns hur han och hans kamrater bar inventarier till den nya skolbyggnaden, färdigställd 1957. I formell mening tycks den aldrig ha invigts trots att Umeåstudenten Nils Gustaf Rosén, generaldirektör och chef för Skolöverstyrelsen, borde legat väl till för uppdraget.

Rektor var då Lundastudenten och latinisten Nils Eriksson. På 1960-talet önskade han återvända till sin ungdoms Skåne och sökte rektorstjänsten vid Malmö Latin. Då han väl fått den visade han sig inte angelägen att omedelbart tillträda. Spekulationer har förekommit om att hans egentliga önskan var att bli

Umeås universitets förste rektor, kanske inte så orimligt med tanke på att han tillsammans med sin fru, odontologen Ingrid Brynolf länge idogt verkat för dess tillkomst. Då han återvänt till sitt sydsvenska ursprung blev han kallad *Lappen*.

Länge förekom ett segt motstånd mot att kvinnor släpptes fram till utbildningens högre nivåer. Det gällde såväl lärare som elever. I mer än två decennier var teckningsläraren Maja Beskow det enda kvinnliga lärarinslaget. Då flickor på 1920-talet togs in på statliga gymnasier förunnades de inte tillträde till den anrika gymnasieföreningen, som utgav elevtidningen *Getingen*, då den hotades och stördes. De bildade då med benägen hjälp av Maja Beskow en kvinnlig motsvarighet med namnet *Orbis*. Fler kvinnor som gjort avtryck passerar förbi. Till dem hör engelskläraren Margreta Söderwall som lät sina elever framföra Shakespearepjäser på engelska och framträdde med en översättning av Strindbergs *Mäster Olof* i självaste Stratford-upon-Avon. En annan profil var Gudrun Lundgren-Hedberg, läkardotter som blev gymnastikdirektör och återkom i den funktionen till Umeå. Hon stod för

uppvisningsturnéer och avancerade även akademiskt inom sitt fält.

Ullsten uppmärksammar också jazzkulturen med namn som Lasse Lystedt och bröderna Egerbladh. Han noterar även de framgångar som Umeå hade inom skolidrotten, med kortdistanslöparen Lars Widding som en av de främsta. En del kuriositeter har också fått komma med, som en mutmåltid i samband med studentexamen, till på köpet ett år innan Hjalmar Bergman gav ut *Markurells i Wadköping* (1919). Där finns också skrönorna om broskrapan som trots allt strängare bevakning fördes bort till hemligt ställe varje Valborg.

En stämningssbild från Umeå, inte nämnd av Ullsten, förmedlas av den unge Sven Lindqvist, senare samhällstillvänd författare. Efter sin egen studentexamen på Södra Latin 1951 sändes han av *Aftonbladet* ut för att rapportera om situationen vid några utvalda läroverk. Som huvudstadsstudent visade han viss nedlåtenhet gentemot landsortsskolorna och inte minst kulturfattigdomen i landets nordligaste del. Ironiskt påtalar han hur i Umeå pojkar och flickor drev varsin separata kulturförening. Ett lyft för staden

hade det inneburit att dess bibliotek tilldelats femte exemplaret av allt inhemskt tryck. Han noterar också gymnasisternas ambition att få ta del av mer teater, musik och konst.

Fram till 1930-talets slut, då läroverket i Skellefteå tillkom, var Umeå länets enda gymnasieort. På 1950-talet följde Lycksele och vid 1960-talets början Vilhelmina, som fick uppleva ett fåtal studentexamina med censorer på

klassiskt vis. Efter kommunalisering och 1990-talets friskolereform är skolsystemet svåröverskådligt och av skiftande kvalitet. Inte minst därför är det välgörande med jämförelser över tid. Här är Ullstens personligt skrivna exposé ett välkommet bidrag. För dem med egna erfarenheter av Umeås skolliv är det upplysande, därtill roande läsning.

Bert Mårald

Medarbetare

Åke Berggren, f. 1954 i Piteå. Överläkare. Lokalhistoriker. Filosofie hedersdoktor vid Humanistiska fakulteten, Umeå universitet.

Hans K:son Blomquist, f. 1939 i Linköping. Med.dr vid Umeå universitet 1982 och docent i pediatrik 1983. Tidigare barnhälsovårdsöverläkare.

Leif Grundberg, f. 1964 i Huddinge med rötter i norra Ångermanland, nu bosatt i Gävle. Fil.dr i arkeologi vid Umeå universitet. Överintendent och chef för Statens maritima och transporthistoriska museer.

Jonny Hjelm, f. 1956 i Ånäset, Västerbotten. Professor i historia vid Umeå universitet.

Anders Johansson, f. 1967 i Vittangi. Arkivarie vid Umeå universitetsbibliotek, avdelningen för Arkiv och Specialsamlingar.

Madelen Johansson, f. 1996 i Luleå. Magisterstudent i historia, Umeå universitet.

Ulf Lundström, f. 1953 i Skellefteå. Fil.dr i nordiska språk vid Umeå universitet 2015. Tjänsteman vid Skellefteå museum och styrelseledamot för Skellefteå hembygdsförening samt Föreningen för Skellefteforskning.

Bert Mårald, f. 1938 i Göteborg. Fil.dr i historia vid Göteborgs universitet 1974. Universitetslektor i historia vid Luleå tekniska universitet 1980–2003.

Mats Rolén, f. 1948 i Nyhem. Docent i historia vid Uppsala universitet 1987. Har arbetat som forskningsdirektör vid Riksbankens Jubileumsfond. Forskar och skriver om Jämtlands historia.

Lars Rumar, f. 1935 i Rumskulla församling. Fil.lic. i historia, f.d. landsarkivarie vid Landsarkivet i Östersund.

Ann Sigfridsson, f. 1953 i Norrtälje. Socionomexamen från Socialhögskolan i Umeå 1976.

Lars-Göran Tedebrand, f. 1939 i Sundsvall. Professor emeritus i historisk demografi vid Umeå universitet.